

ΙΣΤΟΡΙΑ

ΥΛΗ
ΕΠΙΛΟΓΗΣ
Γ' ΓΕΝΙΚΟΥ
ΛΥΚΕΙΟΥ

ΤΕΥΧΟΣ Α'

1. ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΣ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ
2. ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ
3. ΘΕΜΑΤΑ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
(1750-1850) ΑΠΟ ΤΙΣ ΠΗΓΕΣ

ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ ΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ
ΑΘΗΝΑ 1979

ΙΣΤ
ΙΣΤ
1979

Χρήστος *Χρήστος*

ΙΣΤΟΡΙΑ
ΥΛΗ ΕΠΙΛΟΓΗΣ
Γ' ΓΕΝΙΚΟΥ ΛΥΚΕΙΟΥ

Νίκοι
Τομ. Β'
15.

Μέ απόφαση τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως τὰ διδακτικά βιβλία τοῦ Δημοτικοῦ, Γυμνασίου καὶ Λυκείου τυπώνονται ἀπὸ τὸν Ὀργανισμό Ἐκδόσεως Διδακτικῶν Βιβλίων καὶ μοιράζονται ΔΩΡΕΑΝ.

18419

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ ΥΠΟΛΟΓΙΣΤΩΝ ΚΑΙ ΕΚΔΟΣΕΩΝ ΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ ΥΠΟΛΟΓΙΣΤΩΝ ΚΑΙ ΕΚΔΟΣΕΩΝ ΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ

Με απόφαση της Ε/Α/Παιδείας Κυβερνήσεως τα διδακτικά βιβλία του Διαιτητικού Τμήματος και Λογισμίου παραδίδονται από τον Οργανισμό Έκδοσης Διδακτικών βιβλίων και μοιράζονται ΔΩΡΕΑΝ.

ΙΣΤΟΡΙΑ

ΥΛΗ
ΕΠΙΛΟΓΗΣ
Γ' ΓΕΝΙΚΟΥ
ΛΥΚΕΙΟΥ

1. ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΣ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ
2. ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ
3. ΘΕΜΑΤΑ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
(1750-1850) ΑΠΟ ΤΙΣ ΠΗΓΕΣ

ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ ΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ
ΑΘΗΝΑ 1979

Τό βιβλίό αυτό γράφτηκε από Όμάδα Έργασίας, πού συγκροτήθηκε μέ απόφαση του Έπουργού Παιδείας Ί. Βαρβιτσιώτη (άριθ. Φ. 211.13/2/5/681/9.2.79).

Τήν Όμάδα αποτέλεσαν οί:

Φ.Κ. Βῶρος, Σύμβουλος β' του ΚΕΜΕ,
Ξένη Οικονομοπούλου, ΓΕΜΕ,
Βασίλειος Δ. Άσημομύτης, καθηγητής
Νικ. Π. Δημακόπουλος, καθηγητής
Θ. Κατσουλάκος, καθηγητής, ὄλοι φιλόλογοι.

Τά μέλη τής Όμάδας προσπάθησαν ὄσο τούς ἐπέτρεπαν οί περιστάσεις νά ἀνταποκριθοῦν σέ μιά ἐπείγουσα σχολική ἀνάγκη· γνωρίζουν τίς ἀτέλειες τής ἐργασίας τους καί ἐλπίζουν ὄτι γρήγορα θά προκηρυχθεῖ διαγωνισμός γιά τή συγγραφή νέου ἀρτιότερου βιβλίου, πού θά ἐξυπηρετήσσει καλύτερα τίς σχολικές ἀνάγκες ἀπό τό σχολικό ἔτος 1980-81.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

1. Τό βιβλίο τοῦτο περιλαμβάνει τὰ ἀκόλουθα τρία κεφάλαια:
 1. Ὁ Εὐρωπαϊκός Διαφωτισμός (18ος αἰώνας).
 2. Ὁ Νεοελληνικός Διαφωτισμός (περίπου 1750-1821).
 3. Θέματα τῆς Νεοελληνικῆς Ἱστορίας ἀπό τίς πηγές (τῆς περιόδου 1821-1850).

Τά κεφάλαια αὐτά ἔχουν συνάφεια ὁρατή καί διαπλέκονται χρονικά καί θεματικά. Ὁ Εὐρωπαϊκός Διαφωτισμός ἀπλώνεται σέ ὅλο τό 18ο αἰώνα· ὁ Νεοελληνικός Διαφωτισμός (χωρίς νά παραβλέπεται ἡ προϊστορία του) ἐκδηλώνεται κυρίως ὕστερα ἀπό τὰ μέσα τοῦ 18ου αἰώνα καί δανεῖζεται στοιχεῖα ἀπό τόν Εὐρωπαϊκό Διαφωτισμό — χωρίς τοῦτο νά μειώνει τήν αὐτοδυναμία του — γιά τή λύση τῶν προβλημάτων τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας καί διαμορφώνει τή φυσιογνωμία του ὡς τίς παραμονές τοῦ 1821, ὅποτε εὐλόγα οἱ φορεῖς του στρέφουν τὰ διαφέροντα καί τή δραστηριότητά τους σέ κρισιμότερες ἀνάγκες, στόν Ἄγωνα τῆς Ἀνεξαρτησίας. Σέ ἄμεση χρονική καί θεματική συνάφεια πρὸς τό δεύτερο βρίσκεται τό τελευταῖο κεφάλαιο, πού περιλαμβάνει θέματα, ὅπως: ἡ παιδεία κατά τόν Ἄγωνα, πολιτειακές ἀναζητήσεις, ἡ διπλωματική δραστηριότητα γύρω ἀπό τό Ἑλληνικό Ζήτημα (1821-1832).

2. Τό κεφάλαιο Εὐρωπαϊκός Διαφωτισμός ἐκτίθεται συνοπτικά, γιατί σέ τοῦτο τό βιβλίο ὑπηρετεῖ ἕναν ὀρισμένο καί κάπως περιορισμένο σκοπό: νά δώσει μιά γενική ἰδέα γιά τό Κίνημα τοῦ Διαφωτισμοῦ, ὥστε νά διευκολυνθεῖ ἡ σπουδή τοῦ ἐπόμενου κεφαλαίου, πού αὐτό ἰδιαίτερα μᾶς ἐνδιαφέρει.

3. Ὑπάρχει σημαντική διαφορά στή δομή τῶν τριῶν κεφαλαίων. Τό πρῶτο δίνεται ὡς **ἱστορική ἀφήγηση**. Στήν περίπτωση αὐτή — ὅπως

συνήθως γίνεται όταν πρόκειται για ιστορική σύνθεση — βασιζόμεστε στην εργασία του ιστορικού-συγγραφέα, πού θεωρούμε ότι: μελέτησε τις πηγές του, έκρινε την αξιοπιστία τους, αξιολόγησε τὰ γεγονότα, επισήμανε τὴν αἰτιακὴ ἀλληλουχία τους (ἢ τὴ γενεσιουργὸ σχέση τῶν προηγουμένων καὶ τῶν ἐπομένων), διάλεξε τὰ πιὸ σημαντικὰ γιὰ τὴν ιστορούμενη περίοδο ἢ τὸ ιστορούμενο θέμα, κατανόησε τὸ πνεῦμα τῆς ιστορούμενης ἐποχῆς (ἢ τῆς κοινωνίας ἢ τοῦ θέματος) καὶ τὸ ἐρμήνευσε σωστά στὶς ποικίλες ἐκφάνσεις του καί, τελικά, παρουσίασε μιά ἐνιαία ιστορική ἀφήγηση μὲ ἀμεροληψία καὶ μὲ τὴν ἀνθρώπινα δυνατὴ ἀντικειμενικότητα*.

Γιὰ τὰ ἄλλα δύο ὅμως κεφάλαια ἢ μέθοδος παρουσίασης εἶναι διαφορετικὴ. Μὲ αὐτὰ ἐπιχειρεῖται — ἔστω στοιχειώδης καὶ δοκιμαστικὴ — **εἰσαγωγή τῶν μαθητῶν στὴν ιστορική ἔρευνα**. Πιὸ συγκεκριμένα:

- α. Τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ δίνεται πρῶτα ἡ φυσιογνωμία του συνθετικὰ (μὲ ἀναφορὰ ὅμως στὶς πηγές του), ἐπισημαίνονται πρόσωπα-φορεῖς, ἔργα, ἰδέες, προβλήματα, πού φαίνονται ὅτι συναποτελοῦν ἐνιαῖο ρεῦμα (ἀναγκῶν, ὄραματισμῶν, ἐπιδιώξεων) μιᾶς περιόδου κρίσιμης γιὰ τὶς τύχες τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ· ἔπειτα ἐπιχειρεῖται τεκμηρίωση τῶν παραπάνω μὲ βάση τὰ κείμενα-πηγές τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, κείμενα πού γράφτηκαν ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς φορεῖς ἢ ἐκφραστὲς ἢ συνδημιουργοὺς τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἢ ἀπὸ ἄλλους συγχρόνους τους, πού ἦταν μέτοχοι τῶν ἴδιων προβληματισμῶν. Σὲ λίγες περιπτώσεις παρατίθενται καὶ κρίσεις μεταγενέστερων εἰδικῶν ἐρευνητῶν. Καὶ φυσικὰ γιὰ ὅλα αὐτὰ ὑπάρχουν βιβλιογραφικὲς ἐνδείξεις, πού ὑποδηλώνουν τί σημαίνει ἐπιστημονικὴ τεκμηρίωση, ἀλλὰ μὲ κανέναν τρόπο δὲν ὑποχρεώνουν τοὺς διδάσκοντες καὶ διδασκομένους — στὰ πλαίσια τῆς σχολικῆς συνεργασίας τους — νὰ περιπλανηθοῦν σὲ τόσο πλατιεῖς διερευνήσεις· αὐτοὶ γιὰ τὶς ἀνάγκες τὶς σχολικὲς ὑποχρεοῦνται μόνο νὰ μελετοῦν τὸ σχολικὸ ἐγχειρίδιο, ἔχοντας ἀκόμα ὑπόψη ἕναν ἐλαφρυντικὸ ὄρο, πού περιέχεται στὴν ἐπόμενη ὑποσημείωση.
- β. Στὸ τελευταῖο κεφάλαιο εἶναι περισσότερο ἐμφανὴς ἡ συρρίκνωση τῆς ιστορικῆς σύνθεσης-ἀφήγησης· ἀντίθετα, εἶναι ἐκδηλὴ καὶ θελημὲν ἡ **παρουσίαση-παράθεση τῶν κειμένων-πηγῶν***, πού τεκμηριώ-

* Στὸ τέλος τοῦ κεφαλαίου ἔχουν παρατεθεῖ μερικὲς ἐνδεικτικὲς σελίδες ἀπὸ τὰ κείμενα τῶν κύριων ἐκπροσώπων τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Διαφωτισμοῦ.

Διευκρινίζεται ὅτι:

- α. — Οὔτε οἱ διδάσκοντες οὔτε οἱ διδασκόμενοι ἔχουν ὑποχρέωση κατὰ τὴν σχολικὴν ἐργασία τους νὰ προστρέχουν σὲ κείμενα ἄλλα ἢ ἐκτενέστερα ἀπὸ αὐτὰ πού περιέχονται στὸ σχολικὸ ἐγχειρίδιο (χωρὶς νὰ ἀποκλείεται βέβαια ἡ ἀνάγνωση ἐνὸς ἐκτενέστερου ἀποσπάσματος, ὅταν ὑπάρχει πρόχειρο — π.χ. Ἀπομνημονεύματα τῶν Ἀγωνιστῶν τοῦ 1821-καὶ κρίνεται πιὸ διαφωτιστικό).

νουν άμεσα όσα λέγονται στη σύντομη άλλωστε ιστορική αφήγηση-ένημέρωση και φέρνουν τό μελετητή σέ άμεση έπαφή μέ τούς φορείς τής ιστορικής δράσης ή τούς αυτόπτες μάρτυρες. Ό σκοπός έδω είναι διπλός:

1. Νά μελετήσουν οί μαθητές μερικά θέματα τής νεοελληνικής ιστορίας, πού συνήθως τά αντιπαρερχόμαστε μέ πολλή γενικότητα, ενώ είναι κρίσιμα γιά τή νεοελληνική πραγματικότητα και τήν κατανόηση της.

2. Νά κατανοήσουν οί μαθητές ότι σέ μιά ιστορική αφήγηση — όπως συμβαίνει και γενικότερα στίς κοινωνικές επιστήμες — τά τεκμήρια αποτελούν στοιχείο άπαιτητό, όπως επίσης είναι θέματα συζητήσιμα πάντα τά παρακάτω: ή άποκάλυψη τών κινήτρων τών δρώντων προσώπων και ή έρμηνεία και άξιολόγηση τών γεγονότων. Ειδικότερα είναι χρήσιμο νά συνειδητοποιήσουν (και διά μέσου αυτού του κεφαλαίου) οί μαθητές ότι: όταν εκφράζουν γνώμη γιά περασμένα (και γιά τωρινά) γεγονότα, όφείλουν νά τή θεμελιώνουν μέ σεβασμό γιά τά γεγονότα, γιά τήν προσωπική κρίση τους, γιά τό συνομιλητή τους· και ότι, αντίστροφα, όταν άκοϋν άλλου γνώμη, έχουν δικαίωμα και ύποχρέωση νά ζητούν τεκμήρια γιά νά πειστοϋν· ότι, τέλος, κάθε κρίση ύπόκειται σέ άναθεώρηση, όταν προκύπτουν νέα τεκμήρια.

4. Μολονότι διευκρίνισαμε ότι καμιά ύποχρέωση δέν έχουν οί διδάσκοντες και οί διδασκόμενοι νά άνατρέχουν γιά τή σχολική έργασία τους (διδασκαλία, εξέταση) στίς σημειούμενες πηγές ή άλλα βιβλία, θεωρούμε βέβαιο ότι θά επιζητήσουν κάποτε κάποια παραπλήσια μελέτη γιά γενικότερη ένημέρωση ή γιά κάποια διευκρίνιση. Μέ αυτή τή σκέψη σημειώνουμε έδω 2-3 βοηθήματα γιά κάθε κεφάλαιο:

α Γιά τόν Εϋρωπαϊκό Διαφωτισμό:

1. W. DURANT, Παγκόσμιος Ίστορία του Πολιτισμού, Τόμοι θ'-ι' (κεφάλαια γιά τούς μεγάλους εκπροσώπους του Διαφωτισμού: Βολταίρο, Ρουσσό κ.ά.)

2. Τά 100 γεγονότα πού άλλαξαν τόν Κόσμο (έκδ. Φυτράκη), τόμ. Β', κεφ. 45.

β. Τά κείμενα, πού παρατίθενται μέ τή μορφή παραπομπών-σημειώσεων, σπουδάζονται παράλληλα μέ τήν αντίστοιχη ιστορική αφήγηση τήν όποία συνοδεϋουν και συζητούνται στά πλαίσια του καθημερινού μαθήματος, αλλά δέν περιλαμβάνονται στά εξεταστέα αντικείμενα τών εξετάσεων· και γιά τή συνήθη προφορική σχολική εξέταση πρέπει νά θεωρείται άρκετή ή περιληπτική άπόδοση του περιεχομένου τών κειμένων-πηγών και ή άντληση έπιχειρηματολογίας από τά κείμενα αυτά. Είναι διδακτικά άναγκαίο νά κατανοηθεί ότι σέ κάθε έπιμέρους κεφάλαιο (π.χ. *ό χαρακτήρας τών συνταγματικών κειμένων του Άγώνα*) ή σύντομη αφήγηση πού προτάσσεται βρίσκεται σέ άμεση έξάρτηση από τίς πηγές πού τήν τεκμηριώνουν.

β Για τό Νεοελληνικό Διαφωτισμό:

1. Δημαρά, Κ.Θ., Νεοελληνικός Διαφωτισμός.
2. 'Ιστορία του 'Ελληνικού "Εθνους ('Εκδοτικής 'Αθηνών), τομ. ΙΑ', σσ. 306 359.
3. G. P. Henderson, 'Η 'Αναβίωση του 'Ελληνικού Στοχασμού 1620-1821.

γ Για τή Νεοελληνική 'Ιστορία τής περιόδου 1750-1850:

1. 'Ιστορία του 'Ελληνικού "Εθνους ('Εκδοτικής 'Αθηνών) τόμ. ΙΒ'.
2. Κόκκινου, Δ., 'Ιστορία τής Νεωτέρας 'Ελλάδος, τόμοι 1-2.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός

***«Διαφωτισμός είναι ή έξοδος του Άνθρώπου
από την ανωριμότητά του, γιά τήν όποία ό ίδιος
είναι υπεύθυνος»***

***KANT, Άπόκριση στό έρώτημα:
Τί είναι Διαφωτισμός***

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Στόν Πρόλογο του βιβλίου μνημονεύτηκαν δυό βοηθήματα για γενικότερη ενημέρωση των ενδιαφερομένων: στίς σελίδες που ακολουθούν αναφέρονται μερικά ακόμη βοηθήματα για λόγους ειδικούς (γίνεται παραπομπή σέ όρισμένες σελίδες τους μέ θέματα συγκεκριμένα). Έκτός όμως από τά παραπάνω σημειώνονται έδω μερικά άλλα βιβλία για γενικότερη ενημέρωση εκείνων πού θά τήν θελήσουν:

1. H. G. Wells, Παγκόσμιος 'Ιστορία (μετάφρ. Κ. Γερογιάννη), τόμ. β', κεφ. λγ'-λε' (σελ. 855-1095): **από τήν 'Αναγέννηση ως τή Γαλλική 'Επανάσταση.**
2. André Maurois, 'Ιστορία τής Γαλλίας (μετ. Κοσμά Πολίτη), σελ. 240-248: **πώς οί Φιλόσοφοι έγιναν δύναμη πολιτική.**
3. W. Durant, 'Ιστορία τής Φιλοσοφίας (μετ. Κ.Ν. Παπαρρόδου), σελ. 201-249: **ό Βολταίρος καί ή Γαλλική Διαφώτιση.**

Διευκρίνιση:

Οί άστερίσκοι δηλώνουν ότι υπάρχει ύποσημείωση διευκρινιστική στήν ίδια σελίδα, οί άριθμοί παραπέμπουν σέ κείμενα-πηγές στό τέλος του κεφαλαίου

Ο ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΣ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ

1. Εισαγωγικά και όρισμός

Διαφωτισμό ή Αιώνα τῶν Φώτων ἔχουν ὀνομάσει τὴν πνευματικὴ κίνηση, πού ἐκτείνεται χρονικά ἀπ' τὸ 1688 (*"Ἐνδοξη Ἐπανάσταση στὴν Ἀγγλία"*) ὡς τὸ 1789 (*ἔναρξη τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης*). Κύρια γνωρίσματα αὐτῆς τῆς πνευματικῆς κίνησης ἦταν:

- Ἐμπιστοσύνη στὴ λογικὴ ἰκανότητα τοῦ ἀνθρώπου.
- Κριτικὸς ἔλεγχος καὶ ἄρνηση τῶν παραδόσεων καὶ κάθε αὐθεντίας.
- Γενικότερα, ἀμείλικτη κριτικὴ κάθε θεωρίας γιὰ τὴ φύση, γιὰ τὴ γνώση, γιὰ τὴν κοινωνία, γιὰ τὴ θρησκεία, γιὰ τὴν πολιτικὴ ὀργάνωση, γιὰ ὅλους τοὺς θεσμούς.
- Πίστη στὴ δυνατότητα βελτίωσης τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἀπεριόριστης προόδου τοῦ πολιτισμοῦ.
- Προσδοκία ἀνάπλασης τῆς κοινωνίας μὲ τὴ δύναμη τῆς ἀνθρώπινης λογικῆς.

“Ὅλη ἐκείνη ἡ πνευματικὴ δραστηριότητα στρεφόταν ἐνάντια στὸ «παλαιὸ καθεστῶς», τὴν ἀπόλυτη μοναρχία** καὶ ἔμμεσα ἀλλὰ σταθερὰ

* Μὲ τὴν Ἐπανάσταση ἐκείνη οἱ Ἀγγλοὶ περιορίσαν ἀναίμακτα τὴ βασιλικὴ ἐξουσία στὰ ἀκόλουθα σημεῖα:

α. Ὁ βασιλιάς δὲν μπορούσε νὰ ἀναστέλλει τὴν ἰσχύ τῶν νόμων.
β. Ἐπίσης δὲν μπορούσε νὰ συγκροτεῖ ἐπιτροπές μὲ δικαστικὴ ἀρμοδιότητα.
γ. Τό κυριότερο, δὲν μπορούσε νὰ ἐπιβάλλει φόρους ἢ νὰ συγκροτεῖ στρατὸ χωρὶς τὴ συγκατάθεση τοῦ Κοινοβουλίου.

** Ἀπόλυτη Μοναρχία, πού κυριαρχοῦσε τότε σ' ὅλη σχεδόν τὴν Εὐρώπη, σήμαινε ὅτι: α. Ἐπῆρχε μονάρχης κληρονομικὸς μὲ ἀπόλυτη ἐξουσία (νομοθετικὴ, ἐκτελεστικὴ, δικαστικὴ). β. Ὁ μονάρχης περιστοιχιζόταν ἀπὸ μιά ἐπίσης κληρονομικὴ ἀριστοκρατία (πρόκειται γιὰ τίς δυὸ προνομιοῦχες τότε τάξεις:

διεκδικούσε: ελευθερία στοχασμού και έκφρασης, άνεξιθρησκία, ελευθερία στην οικονομική δραστηριότητα των ατόμων, κατάργηση των προνομίων (των εύγενών), κοινωνική και πολιτική ισότητα, γενίκευση της παιδείας· μέ λίγα λόγια ο Διαφωτισμός πρόβαλλε τά βασικά αίτήματα της άνερχομένης τότε άστικής τάξης, ή όποία, ένώ είχε άποκτήσει οικονομική εύρωστία, δέν είχε άκόμη άνάλογη πολιτική δύναμη.

Αίτια και άφορμές γιά τήν έκδήλωση του κινήματος του Διαφωτισμού ήταν τά τρωτά του «παλαιού καθεστῶτος»*. Οί πνευματικές ρίζες του βρίσκονταν στην έπιστημονική πρόοδο, πού είχε συντελεστεί από τήν Άναγέννηση ως τις μέρες του Νεύτονα, και στό φιλοσοφικό στοχασμό του Ντεκάρτ (RENÉ DESCARTES, 1591-1650), πού είχε διακηρύξει μέ σαφήνεια ότι άμφιβάλλει γιά όλες τίς άυθεντίες (*άρχάιους συγγραφείς, παραδόσεις κτλ.*) και ότι άποδέχεται ως άληθινό μονάχα, ό,τι παρουσιάζεται μέ τρόπο πειστικό στή σκέψη του¹.

Ό Διαφωτισμός ξεκίνησε άπ' τήν Άγγλία, γιατί εκεί εύνόησαν οί οικονομικές και κοινωνικές έξελίξεις κατά τό 17ο αιώνα· στή χώρα εκείνη έζησαν και οί δύο σπουδαιότεροι πρόδρομοι του κινήματος: ο Νεύτονας (ISAAK NEWTON, 1642-1727), πού διαμόρφωσε νέα έπιστημονική μέθοδο², και ο Λόκ (JOHN LOCKE, 1632-1704), πού θεμελίωσε φιλοσοφικά τόν πολιτικό φιλελευθερισμό και τό νεότερο έμπειρισμό³. Έπίκεντρο όμως του Διαφωτισμού κατά τό 18ο αιώνα έγινε ή Γαλλία λόγω των ειδικών οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών συνθηκών πού γνώρισε ή χώρα εκείνη τότε. Ό Διαφωτισμός είχε σπουδαιούς φορείς και σ' άλλες χώρες (*Γερμανία, Ίταλία*) και ή άκτινοβολία του άπλώθηκε σ' όλη σχεδόν τήν Εύρώπη· έπηρέασε βέβαια και τόν Έλληνισμό, πρώτα στις παροικίες του έξωτερικού και έπειτα στην τουρκοκρατούμενη πατρίδα. [*Στις σελίδες πού άκολουθούν θά γίνει λόγος κυρίως γιά τό Γαλλικό Διαφωτισμό, γιατί είχε άμεσότερη επίδραση στόν Έλληνισμό*].

Οί γνωστότεροι εκπρόσωποι του Γαλλικού Διαφωτισμού υπήρξαν οί:

των Εύγενών και του Άνώτερου Κλήρου, πού προερχόταν επίσης από τίς οικογένειες των εύγενών), πού έπαιρνε προνομιακά όλα τά άνώτατα αξιώματα. γ. Υπήρχε ένα ούσιαστικά κληρονομικό σώμα άνωτάτων αξιωματούχων. δ. Ή λεγομένη Τρίτη Τάξη (έργάτες, άγρότες, άστοί: έμποροι, γιατροί, δικηγόροι, τραπεζίτες, βιοτέχνες κλπ.), πού άποτελούσε τή συντριπτική πλειοψηφία (περίπου 98% ύπολογίζεται) είχε μόνο ύποχρεώσεις.

* Συνακόλουθο της δομής του (*βλέπε τήν προηγούμενη σημείωση*) ήταν και τοϋτο: ότι ή κορυφή του κρατικού μηχανισμού δέν μπορούσε νά άνανεωθεί και νά άνισχυθεί μέ άνθρώπους ικανούς και δημιουργικούς από τήν Τρίτη Τάξη· κι άν κάποιος γόνος αυτής της τάξης κάποτε έφτανε στην κορυφή διαπίστωνε ότι βελτίωση δέν ήταν έπιτρεπτή άφού δέν μπορούσαν νά θιγούν τά «προνόμια».

Βολταίρος, Μοντεσκιέ, Ρουσσό, ο κύκλος τῶν ἐγκυκλοπαιδιστῶν (Ντιντερό, ντ' Ἀλαμπέρ, Κοντορσέ, Κοντιγιάκ, Χόλμπαχ, Ἐλβέτιος κ.ἄ).

Πρὸς τὸ τέλος τῆς ἐποχῆς τοῦ Διαφωτισμοῦ ὁ γερμανὸς φιλόσοφος Κάντ διατύπωσε ἕναν ὀρισμὸ τοῦ ὄλου κινήματος: «Διαφωτισμὸς εἶναι ἡ ἐξοδος τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὴν ἀνωριμότητά του γιὰ τὴν ὁποία ὁ ἴδιος εἶναι ὑπεύθυνος»*. Ὁ ἄνθρωπος πραγματικά ἀρχίζει νὰ βγαίνει ἀπὸ τὴν ἀνωριμότητά του, ὅταν ἀποφασίζει ὑπεύθυνα νὰ χρησιμοποιήσει τὸ λογικὸ του, ὅταν τολμάει νὰ σκέπτεται ἐλεύθερα, ἀνεπηρέαστος ἀπὸ προκαταλήψεις, αὐθεντίες, περιορισμούς.

2. Κύρια γνωρίσματα τοῦ Διαφωτισμοῦ

Δέν εἶχαν ὅλοι οἱ ἐκπρόσωποι τοῦ Διαφωτισμοῦ τὶς ἴδιες ἀντιλήψεις γιὰ τὴν κοινωνία, τὴν κρατικὴ ὀργάνωση, τὴν οικονομικὴ ζωὴ, τὴ θρησκευτικὴ πίστη· ὑπάρχουν ὅμως κάποια κοινὰ σημεῖα στό στοχασμὸ τους, πού συγκλίνουν στὰ ἐξῆς:

α. Οἱ αἰσθήσεις, χωρὶς νὰ εἶναι ἡ μοναδικὴ πηγὴ γνώσης, εἶναι πάντως ἀπαραίτητη προϋπόθεση καὶ ἀφετηρία τῆς.

β. Ἡ φύση εἶναι ἐνιαία, τουλάχιστο μέσα στό ὄρια ὅπου μπορεῖ νὰ φτάσει ἡ γνώση μας γι' αὐτή.

γ. Καὶ ὁ ἄνθρωπος ὑπάγεται στοὺς ἴδιους φυσικοὺς νόμους, πού διέπουν τὴν ἀνόργανη φύση καὶ τὰ ζῶα.

δ. Τὸ ἀνώτατο σημεῖο, στό ὁποῖο μπορεῖ νὰ φτάσει γνωστικά ὁ ἄνθρωπος, εἶναι ἡ γνώση τῆς νομοτέλειας πού ἐπικρατεῖ στὴ φύση (ὅτι δηλαδὴ *κάθε ἀποτέλεσμα ἔχει αἰτία καὶ ὅτι ὑπάρχει σταθερὴ σχέση ἀνάμεσα στὴν αἰτία καὶ τὸ ἀποτέλεσμα*) καὶ ἡ πρακτικὴ ἀξιοποίησή τῆς πρὸς τὸ συμφέρον τοῦ ἀνθρώπου. Στὴν οὐσία τῶν πραγμάτων δέν μπορεῖ νὰ φτάσει οὔτε τὸ πιὸ δυνατό πνεῦμα· σταματáει λοιπὸν στὴν ἀνακάλυψη τῶν σχέσεων, πού συνδέουν τὰ πράγματα καὶ τὰ φαινόμενα, δηλαδὴ στὴ διατύπωση νόμων.

ε. Καὶ ἡ γνώση τοῦ ἀνθρώπου γιὰ τὸν ἄνθρωπο (*ἀνθρωπογνωσία*) εἶναι μέρος τῆς γνώσης τοῦ ἀνθρώπου γιὰ τὰ πράγματα (*πραγματογνωσία*), γιὰ τὴ φύση· ἄρα καὶ ἡ ἀνθρωπογνωσία ὑπάγεται στὴν πραγματογνωσία**.

Παρακάτω ἐκτίθενται πιὸ ἀναλυτικὰ πὼς ξεκίνησε ὁ Διαφωτισμὸς καὶ πὼς ἐπηρέασε τὴ ζωὴ τῆς εὐρωπαϊκῆς κοινωνίας κατὰ τὸ 18ο αἰῶνα.

* IMMANUEL KANT, Δοκίμια (μετ. Ε.Π. Παπανούτσου), σ. 42

** Ἀναστ. Γιανναρά, Ὁ ἀγγλικὸς Ἐμπειρισμὸς καὶ ὁ Γαλλικὸς Διαφωτισμὸς, Ἀθήνα 1976, σελ. 23-24.

Ἡ πρόοδος τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν καί ἡ ἐπίδρασή τους στὸν τρόπο σκέψης τῶν διαφωτιστῶν

Οἱ θεαματικές ἀνακαλύψεις τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, πού κορυφώθηκαν, ὅταν ὁ Νεύτονας διατύπωσε τὸ νόμο τῆς «παγκόσμιας ἔλξης» (1687), εἶχαν ὀδηγήσει στὴ σκέψη ὅτι: τὸ φυσικὸ σύμπαν εἶναι (ἢ μοιάζει μὲ) μιά πελώρια καλοφτιαγμένη μηχανή, πού λειτουργεῖ σύμφωνα μὲ νόμους φυσικούς. Πολλοὶ στοχαστὲς τότε — παρακινήμενοι κι ἀπὸ τὴ δυσἀρέσκεια γιὰ τὰ τρωτὰ τοῦ λεγόμενου «παλιοῦ καθεστῶτος» (*πρόνοια γιὰ τοὺς λίγους, καταπίεση γιὰ τοὺς πολλοὺς*) — ἄρχισαν νὰ σκέπτονται ὅτι πρέπει νὰ ὑπάρχουν καὶ ἄλλοι νόμοι πού ρυθμίζουν καὶ τὴ ζωὴ τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας, πού μπορούν, κατὰ συνέπεια, νὰ ὀδηγήσουν σὲ κοινωνικὴ ἁρμονία. Τὸ μόνο πού χρειάζεται εἶναι νὰ ἀνακαλυφτοῦν οἱ νόμοι αὐτοὶ μὲ τίς νέες ἐπιστημονικὲς μεθόδους* (*πού εἶχαν ὀδηγήσει σὲ ἐπιτυχία τοὺς ἀστρονόμους καὶ τοὺς φυσικούς ἐπιστήμονες*) καὶ νὰ ἀξιοποιηθοῦν πρακτικά.

Παράλληλα μὲ αὐτὴ τὴν ἐμπιστοσύνη στὴν ἀνθρώπινη ἐπιστῆμη πορευόταν ἡ πίστη στὴν ἀνθρώπινη λογικὴ, ὡς πρωταρχικὴ πηγὴ τῆς ἀλήθειας, καθὼς καὶ ἡ πεποίθηση ὅτι εἶναι δυνατὴ ἡ διαρκὴς βελτίωση τοῦ ἀνθρώπου (*μὲ τὴν παιδεία*) καὶ ἡ ἀπεριόριστη πρόοδος τοῦ πολιτισμοῦ**. Ἡ ἐποχὴ πού ἄρχισε, ὅταν ὁ ἐπιστημονικὸς στοχασμὸς εἶχε μεταδώσει τόση αἰσιοδοξία γιὰ τὴν πνευματικὴ ἰκανότητα τοῦ ἀνθρώπου, ὀνομάστηκε ἐπίσης **Αἰώνας τῆς Λογικῆς**. Μερικοὶ ἱστορικοὶ θεωροῦν ἀφετηρία τῆς νεᾶς ἐποχῆς ὄχι τὸ 1688 (*ὅταν δηλαδὴ συνέβη ἓνα σπουδαῖο καὶ ἐνδεικτικὸ νέων τάσεων πολιτικὸ γεγονός, ἡ Ἐνδοξη Ἐπανάσταση*) ἀλλὰ τὸ 1687, ὅταν σημειώθηκε ἓνα σημαντικὸ ἐπιστημονικὸ ἐπίτευγμα, ἡ διατύπωση τῆς θεωρίας τοῦ Νεύτονα. Τὰ διασημότερα

* Ἡ μέθοδος τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν διαμορφώθηκε οὐσιαστικά στοὺς νεότερους χρόνους καὶ εἶναι **ἐπαγωγικὴ**, πού σημαίνει συλλογιστικὴ πορεία ἀπὸ τίς ἐπιμέρους παρατηρήσεις (*πειράματα, μετρήσεις*) πρὸς τὴ διατύπωση γενικῶν προτάσεων, νόμων. Θεμελιωτὴς θεωρητικὸς τῆς ἐπαγωγῆς ὑπῆρξε ὁ Φράνσις Μπέικον (FRANCIS BACON, 1561-1626). Αὐτὸς ἀντιδιαστέλλει ἐμφαντικά — μὲ τὸν τίτλο κιόλας τοῦ ἔργου: NOVUM ORGANUM (Νέο ὄργανο) — τὴν **ἐπαγωγικὴν μέθοδο** πρὸς τὴν ἀντιτροπὴ τῆς, τὴν **παραγωγικὴν**, πού τὴν εἶχε ἀναλύσει ὁ Ἀριστοτέλης στὰ Λογικὰ ἔργα του, τὰ ὁποῖα στὴν Ἱστορία τῆς Φιλοσοφίας εἶναι γνωστά μὲ τὸν περιληπτικὸ ὄρο Ὁργανο (Λογικό). Στὴν **ἐπαγωγικὴν μέθοδο** ἀφετηρία εἶναι τὸ συγκεκριμένο, πράγμα ἢ φαινόμενο, ζητούμενο εἶναι τὸ γενικό, ἢ γενικὴ ἀρχή, ὁ νόμος. Αὐτὴ τὴ μέθοδο ἐφάρμοσε ὁ Νεύτονας καὶ θεωρητικά τὴν ὁλοκλήρωσε ὁ Μίλ (J.S. MILL, 1806-1873).

** Χαρακτηριστικὸς εἶναι ὁ τίτλος τοῦ ἔργου τοῦ Κοντορόσ, «Διάγραμμα τῆς ἱστορικῆς εἰκόνας τῆς Προόδου τοῦ Ἀνθρώπινου Πνεύματος (1795), παρ' ὅλο πού οἱ συνθηκὲς συγγραφῆς ἦταν ἰδιαίτερα δυσμενεῖς γιὰ τὸ συγγραφέα, πού βρισκόταν στὴ φυλακὴ, ὅταν ἔγραφε αὐτὸ τὸ σύγγραμμα τῆς αἰσιοδοξίας (1794).

πνεύματα εκείνης τής εποχής ξεκινώντας από τις επιτυχίες τής επιστήμης δοκίμασαν νά βρουν κατά πόσο κάποιοι φυσικοί νόμοι έχουν εφαρμογή σ' όλους τούς τομείς τής ανθρώπινης δράσης· κι είναι διάχυτος στό στοχασμό τους ένας ευδιάκριτος τόνος αισιοδοξίας, ότι μπορούν οί πληγές νά θεραπευτούν καί ή κοινωνία νά αναμορφωθεί μέ τόν ανθρώπινο λόγο. Ή αισιοδοξία εκείνη επρόκειτο νά κορυφωθεί άλλα καί σοβαρότατα νά δοκιμαστεί μέ τή Γαλλική Ήπανάσταση (1789).

3. Οί ιδέες του Λόκ καί του Μοντεσκιέ γιά τήν πολιτική ζωή.

Όπως είδαμε ό Λόκ* (1632-1704) ανήκει στους στοχαστές πού θεμελίωσαν τό Διαφωτισμό. Πίστευε ότι ή πρόοδος τών ανθρώπων είναι βέβαιη, εφόσον οί άνθρωποι θά χρησιμοποιήσουν τό δρόμο τής λογικής τους, αδέσμευτοι από προκαταλήψεις καί φανατισμό. Σύμφωνα μέ τήν πολιτική θεωρία του οί άνθρωποι έχουν άπαραράγραπτα φυσικά δικαιώματα: ζωής, ελευθερίας, περιουσίας. Όταν οί άνθρωποι συγκρότησαν κοινωνίες καί όρισαν κυβερνήσεις, δίδασκε ό Λόκ, έδωσαν στίς κυβερνήσεις έξουσία εκείνες νά προστατεύουν αυτά τά δικαιώματα. Είχε δηλαδή, κατά κάποιο νόημα, συναφθεί ανάμεσα στους άρχόμενους καί τούς άρχοντες ένα είδος συμφωνίας, ένα «κοινωνικό συμβόλαιο». Άν μία κυβέρνηση δέν προστατεύει τά δικαιώματα τών πολιτών, τότε αυτοί έχουν τό αναπαλλοτρίωτο δικαίωμα νά τήν αντικαταστήσουν. Ή θεωρία του Λόκ έδινε ένα σαφές έπιχείρημα γιά τό δικαίωμα αντίστασης καί επανάστασης τών λαών εναντίον τών τυραννικών κυβερνήσεων. Οί άπόψεις του, σύμφωνες μέ τό πολιτικό κλίμα τής Άγγλίας τήν εποχή τής Ένδοξης Ήπανάστασης (1688), είχαν άργότερα επίδραση στήν άμερικανική Διακήρυξη τής Άνεξαρτησίας (1776)**

Πιο γνωστός έκφραστής τής πολιτικής επιστήμης στά χρόνια του Διαφωτισμού υπήρξε ό Μοντεσκιέ (CHARLES-LOUIS DE SECONDAT, BARON DE MONTESCIEU, 1689-1755). Ό Μοντεσκιέ εφάρμοσε τή νέα επιστημονική μέθοδο (έπαγωγική) στήν πολιτική επιστήμη. Τό 1748 δημοσίευσε τό έργο πού τόν καθιέρωσε ως έναν από τούς θεμελιωτές τής επιστήμης αυτής, τό Πνεύμα τών Νόμων⁴. Μέ συγκριτική μελέτη πολλών θεσμών άπ' τήν αρχαιότητα ως τήν εποχή του, θέλησε νά δείξει ότι οί νόμοι διαμορφώνονται σύμφωνα μέ τίσ συνθήκες ζωής καί τίσ ανάγκες τών κοινωνιών, καί ύποστήριξε ότι πρέπει ή κρατική έξουσία νά

* Κύρια έργα του είναι: «Δύο δοκίμια περί διακυβερνήσεως» (1689), «Μερικές σκέψεις περί παιδείας» (1693), «Δοκίμιο γιά τήν ανθρώπινη νόηση» (1690), από τό όποιο ένα απόσπασμα παρατίθεται στό τέλος αυτού του κεφαλαίου, σην. 3.

** Άρκει νά διαβάσει κανείς τίσ πρώτες παραγράφους τής Διακήρυξης τής Άνεξαρτησίας (1776) γιά νά αναγνωρίσει εκεί ιδέες του Λόκ.

διακρίνεται σε τρεις επιμέρους εξουσίες («διάκριση τῶν ἐξουσιῶν»): **νομοθετική, ἐκτελεστική, δικαστική**, μέ ἀρμοδιότητες ἔτσι κατανεμημένες, ὥστε νά ἐξισορροποῦνται ἀμοιβαία καί νά ἀποτρέπεται ἡ δυνατότητα κατάχρησης τῆς κρατικῆς ἐξουσίας*. Οἱ ἰδέες τοῦ Λόκ καί τοῦ Μοντεσκιέ ἐπηρέασαν ἰδιαίτερα τοὺς ἀνθρώπους πού ἀργότερα σχεδίασαν τὸ ἀμερικανικὸ Σύνταγμα (1787) καί — λίγο μετὰ — τὰ γαλλικὰ Συντάγματα τῆς Ἐπανάστασης.

4. Ὑπεράσπιση τῆς Ἀνεξιθρησκίας

Κύριος ὑπέρμαχος τῆς ἰδέας τῆς ἀνεξιθρησκίας ἀναδείχτηκε ὁ Βολταίρος (FRANCOIS MARIE AROUET, 1694-1778, ψευδώνυμο VOLTAIRE). Συγγραφέας μέ πνεῦμα καυστικὸ, ὑπερασπιστὴς ἀκατάβλητος τῆς ἐλευθερίας τῆς σκέψης καί τοῦ λόγου, ἐπιγραμματικὸς ἐκλαϊκευτῆς φιλοσοφικῶν θεωριῶν προβλήθηκε ὡς ὁ διαπρεπέστερος ἀπὸ τοὺς Διαφωτιστές. Ἐξαιτίας τῆς ἐλευθεροφροσύνης του καί τῆς αὐστηρῆς κριτικῆς του συχνά περιῆλθε σέ προστριβές μέ ἰσχυροὺς παράγοντες τοῦ «παλαιῦ καθεστῶτος»· γνώρισε καί τὴ Βασίλλη γιὰ ἔνδεκα μῆνες καί ἔμεινε ἐξόριστος στὴν Ἄγγλια τρία χρόνια. Σ' ἓνα ἔργο του διακωμῶδησε τὴν ἰδέα ὅτι «ὁ κόσμος μας εἶναι ὁ καλύτερος δυνατὸς κόσμος». Ἡ πιὸ σημαντικὴ ὅμως προσφορά του εἶναι ἡ ἐπίμονη ὑπεράσπιση τῆς ἀνεξιθρησκίας⁵. Ὁ ἴδιος ἦταν ὀπαδὸς τοῦ ντεϊσμοῦ**. Οἱ ντεϊστῆς, συνεπεῖς στὶς ἀπόψεις τους, ἐπέκριναν τίς θρησκευτικὲς διαμάχες καί τίς διώξεις πού προέρχονταν ἀπὸ θρησκευτικὲς διαφορές. Ἐπειδὴ ὁ Βολταίρος ἦταν τότε ὁ πιὸ δριμύς ἐπικριτὴς τῆς ρωμαιοκαθολικῆς ἐκκλησίας καί τοῦ φανατισμοῦ πού ἐπικρατοῦσε σ' αὐτήν, θεωρήθηκε ἄθεος· ὅμως αὐτὸς θεωροῦσε τὴ θρησκευτικὴ πίστη ἀνάγκη καί διατύπωσε ἀποφθεγματικὰ τὴν ἀποψή του λέγοντας: «ἂν δὲν ὑπῆρχε Θεός, θά ἔπρεπε νά ἐφεύρουμε ἓνα Θεό».

Ὡς ὀρθολογιστὴς καὶ σκεπτικιστὴς (ὕποστηρικτῆς τῆς ἰδέας ὅτι ὅλα εἶναι σχετικὰ καί γ' αὐτὸ ἀνεκτὰ) ἀποστρεφόμενος τὸ φανατισμὸ καί τὴ μισαλλοδοξία περισσότερο ἀπὸ καθετὶ ἄλλο. Σέ ἀρκετὲς περιπτώσεις θρησκευτικῶν διώξεων μπῆκε στὴ μέση ἀπρόσκλητος, γιὰ νά ὑπερασπῖσει τὴ δικαιοσύνη, τὸ δικαίωμα κάθε ἀνθρώπου νά πρεσβεύει ὅποιο

* Θυμίζουμε ὅτι ἡ «διάκριση τῶν ἐξουσιῶν» δὲν ἦταν ἰδέα νέα· εἶχε διατυπωθεῖ ἀπ' τὸν Ἀριστοτέλη, πού εἶχε ὀνομάσει τίς τρεῖς ἐξουσίες ἀντίστοιχα: τὸ βουλευόμενον, τὸ περὶ τὰς ἀρχὰς καί τὸ δικάζον (πολιτικά, 1298a).

** Οἱ ντεϊστῆς (ὀπαδοὶ τοῦ DEISMUS) πίστευαν ὅτι ὁ θεὸς μίωργησε τὸν κόσμο καί τοὺς φυσικοὺς νόμους πού τὸν διέπουν, ἀλλὰ δὲν ἀρεμβαίνει στὴ λειτουργία τοῦ κόσμου οὔτε βέβαια στὶς ὑποθέσεις τῶν ἀνθρώπων. Πρέσβευαν ἐπίσης ὅτι δὲ χρειάζονται προσευχὲς οὔτε ἔχουν σημεῖα τελετῆς.

δόγμα ἐπιθυμεί. Στό Βολταίρο ἀνήκει ἡ ἀποφθεγματικὴ διατύπωση τῆς πνευματικῆς ἀνεκτικότητος· ἔγραψε σέ κάποιον: «Δέ συμφωνῶ οὔτε μέ μία λέξη ἀπό ὅσα λές, ἀλλά θά ὑπερασπίζω — καί μέ τό τίμημα τῆς ζωῆς μου ἀκόμη — τό δικαίωμά σου ἐλεύθερα νά λές ὅσα πρεσβεύεις».

5. Τό αἶτημα γιά ἐλευθερία

Τό αἶτημα γιά τήν ἐλευθερία καί γενικότερα γιά τήν ἀξιοπρέπεια τοῦ ἀνθρώπου ἦταν ὑπόθεση καθολική τῶν Διαφωτιστῶν. Πρωταγωνιστής ὅμως γιά τό συγκεκριμένο αὐτό ζήτημα ἀναδείχθηκε ὁ Ρουσσό (J.J. ROUSSEAU, 1712-78). Αὐτός συμμεριζόταν πολλές ἄλλες ἰδέες τῶν Διαφωτιστῶν, ἀλλά τίς προσέγγιζε ἀπ' τή σκοπιά τῶν αἰσθημάτων, ὄχι τῆς λογικῆς, γιατί θεωροῦσε ὅτι ἡ λογική μόνη δέν ἀποτελεῖ καλό ὁδηγό στή ζωή τῶν ἀνθρώπων καί τῶν κοινωνιῶν, ἐνῶ τά αἰσθήματα ἀποτελοῦν πιά πηγαία ἔκφραση τῆς ζωῆς*· καί ὁ ἴδιος ἦταν φύση πλούσια σέ συναισθηματισμό. Ἀπ' τά παιδικά του χρόνια γνώρισε πολλές περιπέτειες καί δέν εἶχε ἤρεμη οἰκογενειακή ζωή σχεδόν ποτέ· ἄλλαζε συχνά ἐπαγγέλματα, ἀλλά δέν μπόρεσε νά ριζώσει πουθενά. Γνώρισε συχνά τό θαυμασμό τῶν ἄλλων, ἀλλά ἦταν πολύ δύσκολος στή διατήρηση τῆς φιλίας.

Ὁ Ρουσσό ἔγινε διάσημος ξαφνικά, ὅταν στά 1750 κέρδισε ἕνα διαγωνισμό μέ τό «Δοκίμιο περί τῶν Τεχνῶν καί Ἐπιστημῶν». Μ' αὐτό ὑποστήριζε ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἦταν καλός καί ἀγνός, ὅταν ζοῦσε στήν ἀγκαλιά τῆς φύσης, πρίν φθαρεῖ ἀπ' τόν πολιτισμό του, ὅτι φθείρουν τήν ἀνθρώπινη φύση οἱ κακοί νόμοι, ἡ κακή παιδεία, ἡ κατεστημένη ρωμαιοκαθολική ἐκκλησία, τό ἐμπόριο· ὅτι μπορεῖ ὁ ἄνθρωπος νά ξανακερδίσει τήν ἀγνότητα καί τήν καλοσύνη, ἂν γυρίσει «πίσω στή φύση», ἐλεύθερος ἀπό τίς συμβατικότητες τοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ ἰδέα τῆς ἀπλοϊκῆς καί εὐγενικῆς ζωῆς βρῆκε πολλή ἀπήχηση στήν ὑψηλή κοινωνία τότε, πού εἶχε κουραστεῖ ἀπ' τή συμβατικότητα καί τήν προσποίηση.

Ἔνα ἀπ' τά πιά γνωστά βιβλία τοῦ Ρουσσό εἶναι τό **Κοινωνικό Συμβόλαιο** (1762)⁶. Πίστευε ὁ συγγραφέας, ὅπως νωρίτερα ὁ Λόκ, ὅτι ἕνα εἶδος συμφωνίας ἔγινε καί διαρκῶς ἀνανεώνεται (ἢ πρέπει νά ἀνανεώνεται) ἀνάμεσα στό λαό καί τήν Κυβέρνησή του. Ὅμως ὁ Ρουσσό δέν ἔφτασε στό τελικό συμπέρασμα τοῦ Λόκ, νά δικαιολογεῖ δηλαδή τήν ἐπανάσταση· ἀντίθετα, ἐνῶ ὑπεράσπιζε τήν ἐλευθερία καί τήν ἀξιοπρέπεια τοῦ ἀτόμου, ὑποστήριζε ὅτι ὁ πολίτης δεσμεύεται ἀπ' τή Γενική Βούληση, πού δηλώνει τό τί εἶναι καλό γιά τό κοινωνικό

* Ἀπό τήν ἀποψη αὐτή ὁ Ρουσσό θεωρεῖται ὡς ὁ πιά χαρακτηριστικός πρόδρομος τοῦ ρομαντισμοῦ.

όσολο καί πού άποκαλύπτεται κάθε φορά μέ δημοκρατικές έκλογές.

‘Η επίδραση του Ρουσό στην πολιτική ζωή της Γαλλίας υπήρξε μεγάλη· βασικά τίς δικές του ιδέες άσπάζονταν οί δημιουργοί του 1789, ιδιαίτερα οί πιό ριζοσπαστικοί της δεύτερης φάσης της ‘Επανάστασης.

Τίς παιδαγωγικές άντιλήψεις του, πού ξεκινούν άπ’ τόν άπόλυτο σεβασμό γιά τήν προσωπικότητα του μαθητή, τίς εξέθεσε ο Ρουσό στο έργο του **Αιμίλιος**. Πρώτο δάσκαλο του άνθρώπου θεωρεί τήν προσωπική ένασχόληση μέ τά πράγματα, τήν προσωπική πείρα. Κι έργο ιερό του δασκάλου είναι αυτό άκριβώς, νά οδηγεί σταδιακά τό μαθητή σέ γνωριμία μέ τά πράγματα, γιά νά συζητηί έπειτα γιά τή φύση τών πραγμάτων, τή λειτουργία τους, τήν άξιοποίησή τους. ‘Η φύση είναι, κατά τήν άποψη του Ρουσό, σοφή καί αυτή ύποδεικνύει πρώτα άπ’ όλα σεβασμό γιά τήν άξιοπρέπεια καί τήν έλευθερία του άνθρώπου.

6. Οί ‘Εγκυκλοπαιδιστές καί ή διάδοση τών ιδεών του Διαφωτισμού.

‘Η έγκυκλοπαίδεια ή «Συστηματικό Λεξικό τών ‘Επιστημών, τών Τεχνών καί τών ‘Επαγγελμάτων» άποτελεί τή συλλογική έκφραση του Διαφωτισμού. Ψυχή της έγκυκλοπαίδειας υπήρξε ο Ντιντερό (DENIS DIDEROT, 1713-1784). Αύτός άνέλαβε καί πραγματοποίησε τήν ιδέα νά έκτεθούν σέ έναίο έργο, πού τελικά έφθασε στους 27 τόμους, όλες οί έπιστημονικές άνακαλύψεις καί οί νέες ιδέες, πού συγκινούσαν τούς προοδευτικούς άνθρώπους της εποχής. Μέ τό συλλογικό αυτό έργο μπόρεσαν ο Ντιντερό καί οί συνεργάτες του νά διαφωτίσουν τή γαλλική κοινωνία προβάλλοντας ιδιαίτερα κάποιες θεμελιώδεις ιδέες: άνεξιθρησκία, ειρήνη, δικαιοσύνη, έπιστήμη, έλευθερία, άπελευθέρωση του άνθρώπου από δεισιδαιμονίες, προκαταλήψεις, άθθεντίες⁷. Οί διασημότεροι στοχαστές καί έπιστήμονες της εποχής υπήρξαν συνεργάτες της έγκυκλοπαίδειας: Κοντιγιάκ, Κοντορσέ, Χόλμπαχ, Χέλβέτιους, ντ’ Αλαμπέρ (ο πιό στενός συνεργάτης του Ντιντερό τά πρώτα χρόνια της προσπάθειας). ‘Η συγγραφή καί έκδοση του έργου κράτησε πάνω άπό είκοσι χρόνια (1751-1772): πολλές φορές ο DIDEROT ως έκδότης άντιμετώπιζε άπαγόρευση άπό τό καθεστώς, έχανε λιγόψυχους συνεργάτες, αλλά συνέχιζε ακατάβλητος· καί τό άπαγορευμένο έργο κέρδιζε χιλιάδες συνδρομητές σ’ όλη τή χώρα καί πολύ περισσότερους άναγνώστες, άκόμη καί μέσα στά άνάκτορα, όπου στεγαζόταν τό «παλιό καθεστώς», οί αντίπαλοι του Διαφωτισμού. ‘Η έγκυκλοπαίδεια, έκδοτικό έπίτευγμα έκείνο τόν καιρό, πρόσφερε ύπηρεσία μοναδικής σπουδαιότητας: διάδοση τών ιδεών του Διαφωτισμού· μετέδωσε έμπιστοσύνη γιά τήν έπιστήμη καί τή νέα τεχνολογία, πού έκανε τότε τά πρώτα βήματά της, ένθουσιασμό γιά τίς νέες ιδέες, έπιχειρηματολογία ενάντια στά δεινά της τότε κοινωνικής κατάστασης, ιδεολογία νιά μιá άστική

επανάσταση, πού επρόκειτο σέ λίγο νά εκδηλωθεῖ, αίσιοδοξία γιά τήν πρόοδο τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας καί τή δυνατότητα βελτίωσης τῆς ἀνθρώπινης φύσης.

7. Κοινωνικές ἀλλαγές πού προώθησε ὁ Διαφωτισμός

Ἐπί τῶν αἰώνων τῶν Φώτων θά μπορούσε νά καυχίεται ὅτι ξύπνησε στίς συνειδήσεις τῶν ἀνθρώπων τό ἐνδιαφέρον γιά τή βελτίωση τῆς ζωῆς ὅλων τῶν ἀνθρώπων ὄντων καί τελικά συνέβαλε νά γίνουν βελτιώσεις σημαντικές στίς ἀνθρώπινες σχέσεις. Συγκεκριμένα:

α. Τά κηρύγματα ἀνεξιθρησκίας βρῆκαν ἀπήχηση καί οἱ διώξεις γιά ζητήματα θρησκευτικά σταδιακά περιορίστηκαν ἤ βασικά σταμάτησαν.

β. Ἀπό διάφορες πλευρές (λ.χ. ἀπό τήν Ἀγγλία, τήν Ἰταλία) ἀκούονταν διαμαρτυρίες γιά τήν κακή κατάσταση τῶν φυλακῶν καί τήν ἀπάνθρωπη μεταχείριση τῶν κρατουμένων. Ὁ ἰταλός Τσεζάρε Μπεκαρία (CESARE BECCARIA) δημοσίευσε στό Μιλάνο ἕνα «Δοκίμιο περὶ Ἐγκλημάτων καί Ποινῶν» καί διατύπωσε τρεῖς θεμελιακές ἀρχές γιά τό νόημα τῆς ποινῆς καί τῆς ἀπονομῆς δικαιοσύνης. Ὑποστήριξε ὅτι:

(1) Σκοπός τῆς ποινῆς δέν εἶναι ἡ ἐκδίκηση ἀλλά ὁ σωφρονισμός ἐκείνου πού διέπραξε ἀδίκημα καί ὁ παραδειγματισμός τῶν ἄλλων· ἄρα, σωστό εἶναι νά ἐπιλέγεται ὄχι ἡ πιό ἐξοντωτική ποινή ἀλλά ἐκείνη πού θά ἔχει τό διαρκέστερο ἀποτέλεσμα στή σκέψη καί στή βούληση τοῦ δράστη καί τῶν ἄλλων.

(2) Ἡ δικαιοσύνη πρέπει νά ἐνεργεῖ ἄμεσα, σύντομα· γιατί ὅσο πιό σύντομα ἔλθει ἡ ποινή τόσο πιό στενός θά εἶναι ὁ συνειρμός τῶν δύο (ἀδικήματος-ποινῆς) στή σκέψη ὅλων, ὥστε νά ἀποφεύγουν ἀξιόποινες πράξεις.

(3) Τό ἀδίκημα ἀποτρέπεται πιό ἀποτελεσματικά μᾶλλον ὅταν ὑπάρχει ἡ βεβαιότητα κάποιας ποινῆς παρά ὅταν ἐπισημαίνεται ἡ αὐστηρότητα ἀβέβαιης τιμωρίας· ἡ βεβαιότητα μιᾶς μικρῆς ποινῆς ἐνεργεῖ ἀποτρεπτικά πιό πολύ ἀπό μιά μεγάλη ποινή πού θεωρεῖται πιθανή μόνο. Σέ πολλές χῶρες ἄρχισαν νά ἀναθεωροῦν τήν ποινική νομοθεσία πρὸς τό ἀνθρωπινότερο (βελτίωση ὄρων ζωῆς στίς φυλακές, ἐλαφρότερες ποινές κτλ.).

γ. Ἀπό τά διδάγματα τῶν Διαφωτιστῶν ἐπηρεάστηκε ἡ ἐκπαίδευση ὡς θεωρία καί πράξη. Οἱ παιδαγωγοί ἄρχισαν νά χαλαρώνουν τή μεθοδολογία τῆς αὐστηρῆς πειθαρχίας καί σέ διάφορες χῶρες ἄρχισαν προσπάθειες γιά καθολική ἐκπαίδευση. Τό ἀποφασιστικό βῆμα τό ἔκανε σέ λόγο ἡ Γαλλική Ἐπανάσταση. Μεγάλη ἦταν ἡ ἐπίδραση τῶν ἰδεῶν τοῦ Ρουσό, πού εἶχε ὑποστηρίξει ὅτι τά παιδιὰ δέν πρέπει νά ἀντιμετωπίζονται ὡς μικρογραφία τῶν μεγάλων (ἔχουν δικό τους κόσμο καί δική

τους ψυχολογία), ότι δέν πρέπει νά φορτώνονται μέ τίς συμβατικότηταες τής ζωής τής «πολιτισμένης» κοινωνίας, ότι, αντίθετα, πρέπει νά ενθαρρύνονται θετικά, γιά νά εκφράζονται μέ τό δικό τους τρόπο.

δ. Οί κήρυκες τών ανθρωπινων δικαιωμάτων δέν ήταν δυνατό νά άνέχονται τό θεσμό τής δουλείας γιά όποιαδήποτε ανθρωπίνα όντα, πού άνήκαν σ' όποιαδήποτε φυλή ή θρησκεία. Τό κήρυγμα γιά τήν άπελευθέρωση τών δούλων βρήκε βέβαια άντίσταση, γιατί ό άπάνθρωπος θεσμός είχε συνδεθεί μέ συμφέροντα τής τότε ιθύνουσας τάξης (στήν Άμερική λ.χ. οί λευκοί χρησιμοποιούσαν τούς δούλους γιά τήν καλλιέργεια τών φυτειών). Ό άγώνας λοιπόν γιά τήν άπελευθέρωση τών δούλων έπρόκειτο νά διαρκέσει δεκαετίες (ώς τόν άμερικανικό έμφύλιο πόλεμο κι ως τίς πρώτες δεκαετίες του αιώνα μας), αλλά τά σπέρματα γιά τήν εξάλειψη τής δουλείας — πού ύπήρχαν ήδη στή διδασκαλία τών Σοφιστών καί στό κήρυγμα του Χριστού — διαδόθηκαν πολύ μέ τό Διαφωτισμό. Τό άποφασιστικό βήμα κι έδω έγινε μέ τή Γαλλική Έπανάσταση*, πού κατάργησε τή δουλεία.

8. Η οικονομική σκέψη κατά τούς χρόνους του Διαφωτισμού Οί φυσιοκράτες

Οί άλλαγές στήν οικονομική ζωή, πού είχαν άρχίσει από τά χρόνια τής Άναγέννησης, συνεχίζονταν άθόρυβα αλλά σταθερά κατά τή διάρκεια του 18ου αιώνα: καί έπρόκειτο γιά τόσο βαθιές άλλαγές (στό έμπόριο, στή γεωργία, άργότερα στή βιοτεχνία-βιομηχανία), ώστε οί μελετητές νά μιλούν γιά Οικονομική Έπανάσταση (πού ορόκαλεσε ή βοήθησε καί τήν Πνευματική Έπανάσταση). Έμπόδιο στις οικονομικές αυτές εξελίξεις στεκόταν ή παλαιότερη οικονομική άντίληψη του μερκαντιλισμού**, του άυστηρού δηλαδή κρατικού παρεμβατισμού, πού

* Στήν Έλλάδα ό θεσμός τής δουλείας θεωρήθηκε άπαράδεκτος καί άπαγορεύθηκε μέ συνταγματική ρήτρα, από τά πρώτα κιόλας βήματα του Άγώνα γιά τήν Άνεξαρτησία (Νόμος τής Έπιδαύρου, άρθρο θ').

** Μερκαντιλισμός όνομάστηκε από τούς άντιπάλους της (τούς «φυσιοκράτες») ή οικονομική πρακτική μάλλον παρά θεωρία, πού είχε επικρατήσει στις δυτικοευρωπαϊκές χώρες τό 16ο καί 17ο αιώνα καί ως τόν 18ο. Η μερκαντιλική οικονομική πολιτική διέφερε από χώρα σέ χώρα, αλλά είχε κάποια κοινά γνωρίσματα:

α. Πλούτο μιάς χώρας θεωρούσαν τό άπόθεμα πού διέθετε ή χώρα σέ πολύτιμα μέταλλα.

β. Κατά συνέπεια, επιδίωκαν νά έχουν ένεργητικό πάντα έμπορικό ίσοζύγιο, δηλαδή περισσότερες εξαγωγές προϊόντων παρά εισαγωγές, ώστε τελικά νά εισάγουν πολύτιμα μέταλλα από τό πλεόνασμα του έμπορικού ίσοζυγίου.

ρύθμιζε όλη τήν οικονομική ζωή και περιόριζε έτσι τήν ελεύθερη οικονομική δραστηριότητα τών πρωτοπόρων τής ανερχόμενης τότε άστικής τάξης.

Τέτοιος παρεμβατισμός ήταν αντίθετος μέ τή φύση, διακήρυξαν οι οικονομολόγοι του Διαφωτισμού, πού πρέσβευαν ότι μπορεί και στην οικονομία νά εφαρμοστεί ό «νόμος τής φύσης», νά επικρατήσει τό φυσικό δίκαιο, πού δέν έμποδίζει τήν ελεύθερη οικονομική δραστηριότητα. 'Απ' τή θεμελιακή αυτή θέση τους ονομάστηκαν **φυσιοκράτες**.

Αυτοί θεωρούσαν ότι ή γεωργία είναι ή πηγή του πλούτου μιάς χώρας και ότι ό πιό θεμελιακός νόμος στην οικονομική ζωή είναι ή επιθυμία νά είναι ελεύθερη ή διακίνηση τών αγαθών πού παράγει ή γεωργία: ότι, γενικότερα, ή οικονομική δραστηριότητα διαμορφώνεται μέ τόν καλύτερο δυνατό τρόπο, έφόσον εκλείψει κάθε περιορισμός, κρατικός παρεμβατισμός, στην παραγωγή και διακίνηση τών αγαθών.

Οι πιό γνωστοί φυσιοκράτες είναι οι: Κεναι (FRANCOIS QUESNAY), Νεμούρ (DUPONT DE NEMOURS) και Τυργκό (Turgot). 'Αλλά ή πιό έπιβλητική μορφή στή θεωρητική οικονομία του 18ου αιώνα υπήρξε ό σκοτσέζος Άνταμ Σμίθ (ADAM SMITH, 1723-1790). 'Επηρεάστηκε από τούς φυσιοκράτες, αλλά δέ συμεριζόταν μιά βασική θέση τους, τήν πρωταρχικότητα τής γεωργίας: και τουτο ήταν εύλογο, γιατί ή δική του έμπειρία προερχόταν από χώρα πού τότε πλούτιζε από τό παγκόσμιο έμπόριο.

Τό πιό γνωστό έργο του SMITH, «ό Πλούτος τών Έθνών» (1776), άποτελεί τήν πρώτη λεπτομερειακή περιγραφή και άνάλυση τής οικονομικής δραστηριότητας. 'Ο SMITH διατύπωσε τό νόμο «τής προσφοράς και ζήτησης» και ύποστήριξε ότι αυτός ό νόμος ούσιαστικά ρυθμίζει τήν παραγωγή και τή διακίνηση και τίσ τιμές τών αγαθών: άρα, είναι βλαπτική κάθε παρέμβαση στην οικονομική δραστηριότητα: κατά συνέπεια, ύποστήριξε και ό SMITH (*άντίθετα πρός τήν παλαιότερη μερκαντιλική θεωρία*), ή σωστή οικονομική πολιτική συνίσταται στό νά παρεμβαίνει τό Κράτος όσο μπορεί πιό λίγο στην οικονομική ζωή τής κοινωνίας.

'Η οικονομική αντίληψη τών φυσιοκρατών και του SMITH βρήκε έπιγραμματική διατύπωση στή φράση: Laissez-faire, Laissez-passer (λεσέ-φέρ, λεσέ-πασέ, *άφήστε τούς ανθρώπους νά δρούν ελεύθεροι στην*

γ. Για νά επιτύχουν τό παραπάνω αποτέλεσμα, έφάρμοζαν κρατικό παρεμβατισμό πρός δύο κατευθύνσεις: (1) ενθάρρυνση παραγωγής και εξαγωγής ορισμένων προϊόντων, (2) αποθάρρυνση εισαγωγής άλλων προϊόντων είτε μέ προστατευτικούς δασμούς είτε μέ ένίσχυση τής εγχώριας παραγωγής τών ίδιων προϊόντων.

Κυριότατο λοιπόν γνώρισμα του μερκαντιλισμού ήταν ό παρεμβατισμός, πού παρεμποδίζει τήν ελεύθερη οικονομική δραστηριότητα.

οικονομική ζωή, αφήστε τὰ ἀγαθὰ νὰ διακινουῦνται ἐλεύθερα). Ἡ φύση ὀδηγεῖ ὅλους στίς συμφερότερες οικονομικές πράξεις. Αὐτή ἡ οικονομική θεωρία, σύμφωνη μέ τίς ἀπόψεις τῆς ἀνερχόμενης τότε ἀστικής τάξης, ἐπικράτησε τό 18ο καί 19ο αἰῶνα ὡς οικονομικός **φιλελευθερισμός*** ἀλλά ὀδήγησε καί σέ κοινωνικό ἀδιέξοδο, πού κληρονομήθηκε στούς ἐπόμενους αἰῶνες.

9. Ἐπίλογος

Ἡ τόλμη, μέ τήν ὁποία ἔκριναν παλαιούς θεσμούς καί παλαιές ἀντιλήψεις καί σεβαστές αὐθεντίες, ἀλλά καί τὰ κύρια θέματα πού ἀγγίζαν οἱ Διαφωτιστές (*παιδεία, κοινωνική δικαιοσύνη, φυσικά δικαιώματα, θεσμός τῆς δουλείας, ἀνεξιθρησκία κτλ.*), ὅλα αὐτά θύμισαν σέ πολλούς μελετητές ὅτι ὁ Διαφωτισμός τοῦ 18ου αἰῶνα δέν ἦταν τό μοναδικό τέτοιο φαινόμενο πού γνώρισε ἡ Ἱστορία. Στήν κλασική Ἀθήνα (ἀπό τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰῶνα π.Χ. καί ὕστερα) οἱ Σοφιστές ὑπῆρξαν σκαπανεῖς ἐνός ἀνάλογου πνευματικοῦ κινήματος, πού ἀμφισβήτησε τήν προτεραιότητα τῆς ἀριστοκρατικῆς καταγωγῆς καί πρόβαλε τή σημασία τῆς παιδείας καί τῆς προσωπικῆς ἀξίας, ἀπαίτησε ἰσονομία, ἀντιπαράθεσε τό νόμο (*καθιερωμένη συνήθεια*) στή φύση καί μίλησε γιά φυσική ὁμοιότητα ὄλων τῶν ἀνθρώπων, ἐλευθέρων καί δούλων. Οἱ μελετητές βλέποντας τίς ὁμοιότητες τοῦ νεότερου Διαφωτισμοῦ ὀνόμασαν ἀναδρομικά ἐκεῖνο τό κίνημα τῶν ἀρχαίων Σοφιστῶν **Ἑλληνικό Διαφωτισμό***.

Τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Διαφωτισμοῦ τὰ φῶτα μεταδόθηκαν διαμέσου τῶν παροικιῶν στόν ὑπόλοιπο Ἑλληνισμό. Πρῶτα ἐγινε γνωστό τό ὄνομα τοῦ Βολταίρου, ἔπειτα οἱ Ἑγκυκλοπαιδιστές, ἀργότερα οἱ λεγόμενοι Ἰδεολόγοι. Τά μνύματα τῆς «φωτισμένης» Εὐρώπης συγκίνησαν τούς ὑπόδουλους καί ἄρχισε — μέ κυριότερο ἐργάτη τόν Κοραή — ἡ «μετακένωση» τῶν εὐρωπαϊκῶν ἰδεῶν στό ὑπόδουλο ἑλληνικό Γένος, πού προσδοκοῦσε ὅτι ἡ παιδεία θά τοῦ φέρεי ἐλευθερία (*προσδοκία ἀνάλογη μέ τή διάχυτη τότε πίστη ὅτι ὁ Γαλλικός Διαφωτισμός εἶχε ἐτοιμάσει τή Γαλλική Ἐπανάσταση*). Οἱ Ἕλληνες βέβαια εἶχαν τότε προβλήματα διαφορετικά ἀπό τούς Εὐρωπαίους. Ὅμως ἡ πνευματική κίνηση πού γινόταν ὀλοένα πιό αἰσθητή στόν ἑλληνικό χῶρο ὕστερα ἀπ' τό 1750 κι ὡς τό 1821 εἶχε ἀναλογίες πρός τόν Εὐρωπαϊκό Διαφωτισμό· γινόταν κι ἐδῶ λόγος γιά παιδεία, φιλοσοφία, ἐπιστήμη, ἀρετή, εὐδαιμονία, νόμο, δικαιοσύνη, ἀνεξιθρησκία, ἐλευθερία. Τήν ὀνόμασαν λοιπόν

* Βλέπε λ.χ. W. Jaeger, Παιδεία (μετ. Γ.Π. Βέρροϊου) 1, 324-68 καί Albin Lesky, Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Λογοτεχνίας (μετ. Ἄγ. Τσοπανάκη), σελ. 486-703.

οί ειδικοί έρευνητές τήν έλληνική πνευματική δραστηριότητα τής περιόδου 1750-1821 **Νεοελληνικό Διαφωτισμό. Άποτελεί χωριστό κεφάλαιο γιά μās.**

ΚΕΙΜΕΝΑ ΠΗΓΕΣ

1 Οί κανόνες μεθοδικής (λογικής) σκέψης του Descartes (άπό τό έργο του **Λόγος περί τής Μεθόδου, μέρος 2ο**) είναι οί έξής (μέ κάποια συντόμηση φραστική):

- α. Νά μήν αποδέχομαι ποτέ μιά ιδέα ώς άληθινή, άν δέν παρουσιάζεται στο νοϋ μου ώς άληθινή μέ τόση σαφήνεια και εύκρίνεια (*idea clara et distincta*), ώστε νά μή μένει καμιά δυνατότητα νά άμφιβάλλω γι' αύτή. (*Κανόνας τής προφάνειας*).
- β. Νά διαιρώ κάθε σύνθετο πρόβλημα σέ άλλα άπλά. (*Κανόνας τής άνάλυσης*).
- γ. Νά κατευθύνω τή σκέψη μου άπό τά άπλούστερα στά συνθετότερα. (*Κανόνας τής σύνθεσης*).
- δ. Νά άναθεωρώ τή σειρά τών συλλογισμών μου, ώστε νά βεβαιώνομαι ότι δέν ύπάρχει κενό ή λάθος στη συλλογιστική πορεία μου. (*Κανόνας τής έπαγωγής*).

1

2 'Η μέθοδος του Νεύτονα διατυπώθηκε άπ' τόν ίδιο στο τρίτο βιβλίο του έργου του **Mathematical Principles of Natural Philosophy** (= Μαθηματικές Άρχές τής Φυσικής Φιλοσοφίας). Σημειώνει έκεί τούς έξής **«Κανόνες Διαλογισμού στη (Φυσική) Φιλοσοφία:**

1. Δέ θά δεχόμαστε καμιά άλλη αίτία γιά τά φυσικά πράγματα (*φαινόμενα*) έκτός άπό κείνες τίς αίτίες πού είναι άληθινές και έπαρκείς, γιά νά έρμηνεύσουν τήν εμφάνιση τών πραγμάτων (*φαινομένων*).
2. Κατά συνέπεια, όφείλουμε, όσο είναι δυνατό, τά ίδια φυσικά άποτελέσματα νά τά έρμηνεύουμε μέ τά ίδια αίτια.
3. Οί ιδιότητες τών σωμάτων, πού δέν επιδέχονται αύξηση ή μείωση βαθμού και πού διαπιστώνεται ότι ανήκουν σέ όλα τά αντικείμενα τών πειραμάτων (*και παρατηρήσεών*) μας, πρέπει νά θεωρούνται ιδιότητες γενικές όλων τών σωμάτων, όποιωνδήποτε.
4. Στην πειραματική (*φυσική*) φιλοσοφία άναζητούμε προτάσεις όσο γίνεται πío άκριβείς και πío κοντά στην άλήθεια, πού συνάγονται μέ γενική έπαγωγή άπό τά φαινόμενα...»

Στούς παραπάνω κανόνες πρέπει νά προστεθεί και μιά κατηγορηματική δήλωση, πού έχει σημειώσει ό Νεύτονας στις τελευταίες σελίδες του ίδιου έργου:

«Υποθέσεις δέ διατυπώνω (*hypotheses non fingo*): και ύπόθεση πρέπει νά ονομάζεται κάθε πρόταση πού δέν προκύπτει συλλογιστικά άπό τά φαινόμενα. Υποθέσεις, λοιπόν, μεταφυσικές ή φυσικές, γιά ιδιότητες μηχανικές ή μυστικές, δέν έχουν θέση στην πειραματική (φυσική) φιλοσοφία».

§ 2. "Ὅλες οἱ ἰδέες (μας) προέρχονται ἀπὸ τὴν αἴσθηση ἢ τὸ διαλογισμό. Ὑποθέτουμε λοιπὸν ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι αὐτὸ πού ὀνομάζουμε *tabula rasa* (*ἄγραφος πίνακας*), ἄδεια ἀπὸ ὁποιοδήποτε χαρακτηριστικὸ, χωρὶς καμιά ἰδέα, ὁποιαδήποτε. Πῶς ὅμως συμβαίνει ἡ ψυχὴ νὰ δέχεται ἰδέες; Μὲ ποῖον τρόπο ἀποκτᾷ αὐτὸν τὸ θαυμαστὸ πλοῦτο ἰδεῶν, πού μᾶς παρουσιάζει ἡ πάντα δραστήρια ἀνθρώπινη φαντασία... μὲ μιά σχεδὸν ἄπειρη ποικιλία; Ἀπὸ πού ἀντλεῖ ἡ ψυχὴ ὅλο αὐτὸ τὸ ὑλικό, πού ἀποτελεῖ κατὰ κάποιον τρόπο τὴν ὑποδομὴ ὄλων τῶν διαλογισμῶν καὶ τῶν γνώσεών μας; σ' αὐτὰ ἀπαντῶ μὲ μιά ἀπλὴ φράση: **ἀπὸ τὴν ἐμπειρία**: ἐδῶ βρίσκεται τὸ θεμέλιο ὄλων τῶν γνώσεών μας: ἀπὸ ἐδῶ οἱ γνώσεις μας παίρνουν τὴν πρώτη ἀφετηρία τους. Οἱ παρατηρήσεις πού κάνουμε πᾶνω στὰ ἐξωτερικὰ ἀντικείμενα ἢ στὶς ἐσωτερικὲς διεργασίες τῆς ψυχῆς, τίς ὁποῖες ἀντιλαμβανόμαστε καὶ πᾶνω στὶς ὁποῖες διαλογιζόμαστε ἐμεῖς οἱ ἴδιοι, αὐτές οἱ παρατηρήσεις προσφέρουν στὸ πνεῦμα μας τὸ ὑλικό ὄλων τῶν σκέψεών μας. Ἐδῶ λοιπὸν βρίσκονται, **στὴν ἐμπειρία**, οἱ δύο πηγές ἀπὸ ὅπου ἀπορρέουν ὅλες οἱ ἰδέες πού ἔχουμε, ὅσες βέβαια μπορούμε νὰ ἔχουμε.

§ 3. **Τὰ ἀντικείμενα τῆς αἴσθησης εἶναι μιά πηγὴ ἰδεῶν.** Ἀρχίζουμε μὲ τίς αἰσθήσεις μας: καθὼς φτάνουν στὶς αἰσθήσεις ἐρεθίσματα ἀπὸ τὰ ἐξωτερικὰ ἀντικείμενα, οἱ αἰσθήσεις συντελοῦν, ὥστε νὰ μποῦν στὴ ψυχὴ μας χωριστές καὶ εὐδιάκριτες παραστάσεις τῶν πραγμάτων, ἀνάλογα μὲ τοὺς διαφορετικoὺς τρόπους μὲ τοὺς ὁποῖους αὐτὰ τὰ ἀντικείμενα ἐπιδρουν σέ μας. Ἔτσι ἀποκοτῶμε τίς ἰδέες πού ἔχουμε γιὰ τὸ λευκὸ, τὸ κίτρινο, τὸ ζεστό, τὸ κρύο, τὸ σκληρό, τὸ μαλακὸ, τὸ γλυκὸ, τὸ πικρὸ καὶ γιὰ καθετὶ πού ὀνομάζουμε αἰσθητές ποιότητες. **Οἱ αἰσθήσεις μας** λοιπὸν συντελοῦν, ὥστε νὰ μπαίνουν ὅλες αὐτές οἱ ἰδέες στὴν ψυχὴ μας: μὲ αὐτὸ ἐννοῶ ὅτι οἱ αἰσθήσεις κάνουν, ὥστε οἱ εἰκόνες τῶν ἐξωτερικῶν ἀντικειμένων νὰ μπαίνουν (*νὰ ἐντυπώνονται*) στὴ ψυχὴ μας. Αὐτὴ ἡ διαδικασία δημιουργεῖ ἐκεῖ τὰ παραπάνω εἶδη τῶν ἀντιλήψεων. Καί, ἐπειδὴ αὐτὴ ἡ μεγάλη πηγὴ τῶν περισσότερων ἰδεῶν μας ἐξαρτᾶται ὀλοκληρωτικὰ ἀπὸ τίς αἰσθήσεις μας (*ἀπὸ τὰ αἰσθητήρια ὄργανα*) καὶ φθάνει στὴ νόση μας διὰ μέσου τῶν αἰσθητήριων ὀργάνων μας, γι' αὐτὸ τὴν ὀνομάζω **αἴσθηση γενικὰ** (*sensation*).

§ 4. **Ἡ λειτουργία τοῦ νοῦ εἶναι ἡ ἄλλη πηγὴ τῶν ἰδεῶν μας.** Ἡ ἄλλη πηγὴ, ἀπὸ ὅπου συμβαίνει ἡ νόση μας νὰ δέχεται ἰδέες, εἶναι ἡ ἀντίληψη τῶν ἐσωτερικῶν ἐνεργειῶν τῆς ψυχῆς, ὅταν αὐτὴ στρέφεται πρὸς τίς ἰδέες (*εἰκόνες*) πού δέχτηκε διαμέσου τῶν αἰσθήσεων. Αὐτές οἱ ἐνέργειες, ὅταν γίνονται ἀντικείμενο τῶν διαλογισμῶν τῆς ψυχῆς, παράγουν στὴ νόση ἓνα ἄλλο εἶδος ἰδεῶν, πού δὲν μποροῦν νὰ προέλθουν ἀπὸ τὰ ἐξωτερικὰ ἀντικείμενα. Τέτοιες ἰδέες — μὴ προερχόμενες ἀπὸ τίς αἰσθήσεις ἀλλὰ ὕστερα ἀπὸ ἐσωτερικὲς διεργασίες τῆς ψυχῆς — ἐκφράζουμε ὅταν λέμε: ἀντιλαμβάνομαι (= *ἀναγνωρίζω μιά εἰκόνα ταυρινὴ συνδυάζοντάς την μὲ ἄλλη ὁμοία ἢ ἀντίστοιχη πού θυμᾶμαι ἀπὸ τὸ παρελθόν*), σκέπτομαι, ἀμφιβάλλω, πιστεύω, διαλογίζομαι, γνωρίζω, θέλω καὶ ὅλα τὰ ἄλλα πράγματα πού δηλώνουν ἐνέργεια τῆς ψυχῆς..., ἀπὸ τίς ὁποῖες ἡ ψυχὴ πορίζεται νέες ἰδέες τόσο εὐδιάκριτες ὅσο καὶ οἱ εἰκόνες πού προκαλοῦν στὴν ψυχὴ μας τὰ ἐξωτερικὰ ἀντικείμενα, ὅταν συμβεῖ νὰ ἐρεθίζουν τίς αἰσθήσεις μας...

Ἐπειδὴ ὀνόμασα τὴν πρώτη πηγὴ τῶν ἰδεῶν μας **αἴσθηση**, θὰ ὀνομάσω αὐτὴν

ἐδῶ τῆ δευτέρῃ πηγῇ ἰδεῶν **διαλογισμό** (*διαστοχασμός*), γιατί ἀπ' αὐτῆ τὴν πηγῇ ἡ ψυχὴ δέχεται ἰδέες, πού ἡ ἴδια τίς δημιουργεῖ διαλογιζόμενη (*διαστοχαζόμενη*) πάνω στὶς δικές της ἐνέργειες.....

§ 5. "Ὅλες οἱ ἰδέες μας λοιπὸν προέρχονται εἴτε ἀπὸ τῆ μία πηγῇ εἴτε ἀπὸ τὴν ἄλλη (*sensation or reflection, αἴσθησις ἢ διαλογισμός*).

4 Μοντεσκιέ, Τό Πνεῦμα τῶν Νόμων

Μέρος πρῶτο (*Ἀποσπάσματα ἀπὸ τὰ κεφάλαια πρῶτο καὶ δευτέρο:*)

α) Γενικά γιά τοὺς νόμους

Οἱ νόμοι, μέ τὴν πῖο πλατιά σημασία τοῦ ὄρου, εἶναι σχέσεις ἀναγκαῖες πού πηγάζουν ἀπὸ τὴ φύση τῶν πραγμάτων. Μέ τὸ νόημα αὐτό ὅλα τὰ ὄντα ἔχουν τοὺς νόμους τους...

Πάνω ἀπ' ὅλα εἶναι οἱ νόμοι τῆς φύσης, πού ὀνομάστηκαν ἔτσι, γιατί πηγάζουν ἀποκλειστικά ἀπὸ τὴν ὀργάνωση τῆς φυσικῆς μας ὑπαρξης. Γιά νά τοὺς γνωρίσουμε καλά, χρειάζεται νά ἐξετάσουμε ἕναν ἄνθρωπο στή φυσικὴ κατάστασι, πρὶν ἀπὸ τὴ συγκρότησι τῆς κοινωνίας...

Ἄμεσως μόλις οἱ ἄνθρωποι συγκροτοῦν μιά κοινωνία, ἐξαφανίζεται τὸ αἶσθημα τῆς ἀδυναμίας τους. Ἡ ἰσότητι πού ὑπῆρχε ἀνάμεσά τους παύει κι ἐμφανίζεται τὸ κράτος τοῦ πολέμου...

Οἱ ἀτομικὲς δυνάμεις δέν μποροῦν νά ἐνωθοῦν, ἂν δέν ἐνωθοῦν προηγούμενα ὅλες οἱ θελήσεις. Ἡ ἔνωσι αὐτῶν τῶν θελήσεων εἶναι αὐτὸ πού ὀνομάζουμε «πολιτικὸ καθεστῶς»...

Θά ἐρευνήσω ὅλες τίς σχέσεις πού συνολικά σχηματίζουν αὐτὸ πού ὀνομάζουμε **Πνεῦμα τῶν Νόμων**. Δέν ἔχω χωρίσει τοὺς πολιτικούς νόμους ἀπὸ τοὺς ἀστικούς, γιατί δέν πραγματεύομαι τοὺς νόμους ἀλλὰ τὸ πνεῦμα τῶν νόμων.

β) Γιά τοὺς νόμους πού πηγάζουν ἀπὸ τὸ εἶδος διακυβέρνησις

Ἐπάρχουν τρία εἶδη κυβερνήσεων: δημοκρατικὴ, μοναρχικὴ, ἀπολυταρχικὴ...

Ἄλλος στή δημοκρατία εἶναι ἀπὸ ὀρισμένες ἀπόψεις ὁ μονάρχης· ἀπὸ ἄλλες ἀπόψεις εἶναι ὁ ὑπῆκοος. Δέν μπορεῖ νά εἶναι μονάρχης παρὰ μέ τὴν ψήφο του, πού ἐκφράζει τὴ θέλησή του. Ἡ θέλησι τοῦ κυρίαρχου λαοῦ εἶναι ὁ κυρίαρχος. Οἱ νόμοι λοιπὸν πού καθιερώνουν τὸ δικαίωμα τῆς ψήφου εἶναι βασικοὶ σ' αὐτὸ τὸ πολίτευμα. Καὶ εἶναι πραγματικὰ ἐνδιαφέρον ἐκεῖ νά ρυθμίζομεν: πῶς, ἀπὸ ποιόν, σέ ποιόν, γιά ποῖο ζήτημα πρέπει νά δίδεται ἡ ψήφος...

Ἄλλος, πού ἔχει ὑπέρτατη ἐξουσία, ὀφείλει μόνος του καθετὶ πού μπορεῖ νά τὸ ἐκτελέσει καλά. Κι ὅ,τι δέν μπορεῖ, πρέπει νά τὸ ἐκτελέσει διαμέσου τῶν ὑπουργῶν του. Οἱ ὑπουργοὶ του δέν εἶναι γι' αὐτόν τίποτα, ἂν δέν τοὺς ὀνομάσει ὁ ἴδιος. Αὐτὸ εἶναι λοιπὸν τὸ βασικὸ ἀξίωμα γιά τὴ δημοκρατικὴ κυβέρνησι, ὅτι ὁ λαός ὀνομάζει (*ἐκλέγει*) τοὺς ὑπουργούς του....

Ἄν ἀμφιβάλουμε γιά τὴ φυσικὴ ἰκανότητα πού ἔχει ὁ λαός νά διακρίνει τὴν ἀξία (*τοὺς ἀξιους ἡγέτες*), δέν ἔχουμε παρὰ νά ρίξουμε μιά ματιὰ πάνω σέ κείνο τὸ συνεχές ἀποτέλεσμα ἐπιτυχημένων ἐκλογῶν, πού ἔκαναν οἱ (*ἀρχαῖοι*) Ἀθηναῖοι καὶ οἱ Ρωμαῖοι καὶ αὐτὸ δὲ θά τὸ ἀποδώσουμε βέβαια στήν τύχη...

Οἱ κρατικὲς ὑποθέσεις εἶναι ἀνάγκη νά βαδίζουν μέ ἕναν ὀρισμένο ρυθμό. Ἄλλὰ ὁ λαός ἔχει ἢ πολλὴ ἐνεργητικότητι ἢ πολὺ λίγη. Κάποτε μέ ἑκατὸ χιλιάδες χέρια ἀνατρέπει τὰ πάντα· ἄλλοτε μέ ἑκατὸ χιλιάδες πόδια δέν προχωράει καλύτερα ἀπὸ τὰ ἔντομα...

(μετ. Γρ. Λιόνη)

Τί είναι ή ανεξιθρησκία; Είναι ίδιο του ανθρώπου. "Όλοι μας είμαστε γεμάτοι αδυναμίες καί πλάνες· άς παραβλέψουμε ό ένας του άλλου τίς μωρίες — αυτός είναι ό πρώτος νόμος τής φύσης.

Στίς χρηματορησές του "Αμστερνταμ, του Λονδίνου ή τής Βομβάης ή τής Βασσόρας ό Πέρσης, ό 'Ινδός, ό 'Εβραίος, ό Μωαμεθανός, ό Κινέζος, ό Βραχμάνος, ό 'Ορθόδοξος, ό Καθολικός, ό Προτεστάντης, ό Κουάκερος έμπορεύονται μεταξύ τους· όμως ποτέ δέ θά τραβήξει ό ένας στόν άλλο μαχαίρι, γιά νά τόν πάρει μέ τή θρησκεία του

..... Είναι φανερό πώς κάθε άνθρωπος πού καταδιώκει τό συνάνθρωπο καί άδελφό του, γιατί δέ συμφωνούν οι γνώμες τους, είναι ένα τέρας. Κι ώς έδω πάει καλά. Οί κυβερνήσεις όμως, οί δικαστές, οί ήγεμόνες πώς θά μεταχειριστούν αυτούς πού άκολουθούν άλλο θρήσκειμα άπ' τό δικό τους; "Αν πρόκειται γιά κρατιούς ξένους, θά κάνουν ό,τι κι ό Φραγκίσκος ό 1ος, ό χριστιανικότατος βασιλιάς πού συμμάχησε μέ τούς μουσουλμάνους έναντίον του καθολικότατου Καρόλου του Πέμπτου. "Ο ίδιος ό Φραγκίσκος ό 1ος θά δώσει χρήματα στους Λουθηρανούς τής Γερμανίας, γιά νά τούς βοηθήσει στην έξεγερσή τους έναντίον του αυτοκράτορα· στή χώρα του όμως θ' άρχισει νά καίει, όπως ήταν συνήθεια, τούς Λουθηρανούς. Στή Σαξονία τούς χρηματοδοτεί από πολιτική σκοπιμότητα, στό Παρίσι τούς καίει, πάλι από πολιτική σκοπιμότητα. Τί θά συμβεί όμως;

Οί διωγμοί γίνονται μέσο προσηλυτισμού· σέ λίγο ή Γαλλία θά γεμίσει νεοφώτιστους προτεστάντες. Στήν άρχή θά τούς κρεμοούν, ύστερα όμως θά κρεμοούν αυτοί. Θ' άρχισει ό έμφύλιος πόλεμος, έπειτα έρχεται ή νύχτα του 'Αγίου Βαρθολομαίου, (1572) κι έτσι ή γωνιά αυτής τής γής θά ξεπεράσει σέ φρίκη ό,τι άρχαίοι καί νέοι έχουν πεί γιά τήν κόλαση.

"Αμυαλοι, πού δέν μπορέσατε νά λατρέψετε άγνά τό Θεό πού σάς έπλασε! Ούτε ποτέ σας, άμοιροι, ώφεληθήκατε άπ' τό παράδειγμα πού έδωσαν οί άπόγονοι του Νωε, οί Κινέζοι λόγιοι, οί Πέρσες ζωροαστρικοί καί τόσοι άλλοι σοφοί! **Θηρία πού τρέφεστε μέ προλήψεις**, όπως ό κόρακας τρέφεται μέ ψοφίμια! Τό 'παμε καί θά τό ξαναπούμε: άν, στόν τόπο σας, έχετε δυό θρησκείες, θά φαγηθούν μεταξύ τους: άν έχετε τριάντα, θά ζήσουν ειρηνικά...

.... Αυτή ή φριχτή διχόνοια, πού κρατάει έδω καί τόσοις αιώνες, μάς διδάσκει μέ πολύ πείστικό τρόπο ότι έχουμε χρέος άμοιβαίο νά παραβλέψουμε ό ένας τά λάθη του άλλου· τό μεγαλύτερο κακό τής ανθρωπότητας, είναι ή διχόνοια, κι **ένα μόνο βάλαμο ύπάρχει: ή άμοιβαία άνοχή**.

Δέν ύπάρχει άνθρωπος πού νά μή συμφωνεί μ' αυτή τήν άλήθεια, είτε μονάχος καί γαλήνιος τή στοχάζεται, είτε τή συζητεί ήρεμα μέ τούς φίλους του. Γιατί όμως τάχα οί ίδιοι άνθρωποι πού παραδέχονται τήν έπιείκεια, τήν άγαθοεργία, τή δικαιοσύνη, νά κατακρίνουν μπροστά στους άλλους μέ τόση κακία αυτές τίς άρετές; Γιά ποió λόγο; Γιά τό λόγο ότι Θεός τους είναι τό συμφέρον τους, κι όλα τά θυσιάζουν στό τέρας αυτό πού λατρεύουν.

Τήν έπιβολή καί τή δύναμή μου τίς χρωστώ στην άγνοια καί τήν εύπιστία· πατάω πάνω στα κεφάλια των ανθρώπων πού 'χουν πέσει στα πόδια μου καί μέ προσκυνούν: άν κάνουν πώς σηκώνονται καί μέ κοιτάζουν κατά πρόσωπο, είμαι χαμένος· πρέπει λοιπόν νά τούς έχεις δεμένους στή γη μέ βαριές άλυσίδες.

“Έτσι σκέπτονταν μερικοί άνθρωποι πού αιώνες φανατισμοῦ τούς εἶχαν κάνει ισχυρούς.....

“Αν ὑπῆρχε τρόπος νά διαλογιστεῖ κανεῖς μέ συνέπεια πάνω στή θρησκεία.... θά ἀντιλαμβάνοταν πώς ὅλοι μας ἔχουμε χρέος νά ἀνεχόμαστε ὁ ἕνας τῖς γνῶμες τοῦ ἄλλου, γιατί εἴμαστε ὅλοι ἀδύναμοι, ἀσυνεπεῖς, εὐμετάβολοι, ἐκτεθειμένοι σέ κάθε λογῆς πλάνες. “Ένα καλᾶμι πλαγιασμένο ἀπ’ τόν ἀέρα, μέσ’ στή λάσπη ποτέ δέ θά ’λεγε στό πλαιῖό του, ριγμένο σέ ἀντίθετη φορά: «Κοίτα πώς σέρνομαι ἐγώ, ἔτσι καί σύ νά συρθεῖς, μέ τόν ἴδιο τρόπο. Γιατί ἀλλιώτικα, ἀλίμονό σου, θά κάνω ἀναφορά νά σέ ξεριζώσουν καί νά σέ κάψουν».

(μετάφραση Δ. Ὁ. Θοιβιδόπουλου,
περιοδ. ΕΠΟΧΕΣ, τεῦχος 8, Δεκέμβριος 1963)

6

Ἡ ἰδέα τοῦ «κοινωνικοῦ συμβολαίου», μᾶς συμφωνίας πού ἐγινε κάποτε καί μέ κάποιο τρόπο ἀνανεώνεται (*ἢ πρέπει νά ἀνανεώνεται*) διαρκῶς ἀνάμεσα σέ ἀρχόμενους καί ἄρχοντες, ὑπάρχει διάχυτη στά κείμενα τοῦ Διαφωτισμοῦ. Ἔχει ὅμως ἰδιαίτερα συνδεθεῖ μέ τό ὄνομα τοῦ J.J. Rousseau, πού τιτλοφόρησε ἔτσι ἕνα ἀπό τά βασικά ἔργα του, τό **Κοινωνικό Συμβόλαιο** (1762). Παραθέτουμε ἕνα ἀπόσπασμα ἀπό τήν ἀρχή τοῦ πρώτου κεφαλαίου:

«Ὁ ἄνθρωπος γεννήθηκε ἐλεύθερος μά εἶναι παντοῦ ἀλυσσοδεμένος. Καί ἐκεῖνος ἀκόμα πού πιστεύει τόν ἑαυτό του κύριο τῶν ἄλλων εἶναι ὡστόσο σκλάβος πιότερος ἀπ’ αὐτούς. Πῶς ἐγινε τούτη ἡ μεταβολή; δέν τό ξέρω. Καί τί μπορεῖ νά τήν κάνει νόμιμη; Τοῦτο τό πρόβλημα, θαρρῶ, μπορῶ νά τό λύσω. “Αν ὑπολόγιζα μόνο τή δύναμη καί τῖς συνέπειές της, θά ’λεγα: “Ὅσο ἕνας λαός ἐξαναγκάζεται νά ὑπακούει καί ὑπακούει, κάνει καλά: μόλις ὅμως μπορέσει νά ἀποτινάξει τό ζυγό καί τόν ἀποτινάξει, κάνει καλύτερα. Γιατί, ἀφοῦ ξανακερδίζει τή λευτεριά του μέ τό ἴδιο δικαίωμα (*μέ τόν ἴδιο τρόπο*) πού τοῦ τήν ἄρπαξαν, ἡ εἶναι δίκιο νά τήν ξανακερδίσει ἢ ἦταν ἀδικο νά τοῦ τήν ἀφαιρέσουν.

Μά ἡ κοινωνική τάξη εἶναι δίκαιο ἱερό, πού ἀποτελεῖ τή βάση γιά ὅλα τά ἄλλα δικαιώματα. **Ὡστόσο τό δίκαιο αὐτό δέν προέρχεται ἀπό τή φύση. Στηρίζεται σέ συμφωνίες. Θά ἐξετάσουμε λοιπόν ποιές εἶναι αὐτές οἱ συμφωνίες.** Ἄλλά πιό μπροστά ὀφείλω νά ἀποδείξω αὐτά πού ἀνέφερα παραπάνω».

(μετάφραση Δανάης καί Νίκου Κουχτσόγλου)

7

Ντιντερό, Πολιτική Αὐθεντία
(λήμμα ἀπό τήν *Ἐγκυκλοπαίδεια*)

Κανένας ἄνθρωπος δέν πήρε ἀπό τή φύση τό δικαίωμα νά κυβερνάει τούς ἄλλους. Ἡ ἐλευθερία εἶναι δῶρο τοῦ Οὐρανοῦ καί κάθε ἄτομο τοῦ ἴδιου εἶδους ἔχει δικαίωμα νά τήν ἀπολαύσει ἄμεσα, ὅπως ἀποδέχεται καί ἀπολαμβάνει τή λογική.

“Αν ἡ φύση ἔχει δημιουργήσει κάποια αὐθεντία, αὐτή ἀσφαλῶς εἶναι ἡ πατρική ἐξουσία: κι αὐτή ὅμως ἔχει τά ὅριά της καί μέσα στό κράτος τῆς φύσης τελειώνει κι αὐτή ἡ αὐθεντία μόλις τά τέκνα εἶναι σέ θέση νά αὐτενεργοῦν καί νά αὐτοκαθοδηγοῦνται.

Κάθε άλλη αúθεντία προέρχεται από άλλη πηγή, εκτός από τή φύση. "Αν εξετάσει κανείς τήν αúθεντία καλά, θά διαπιστώσει ότι αúτῃ ανατρέχει πάντα σέ μιά από τίς ακόλουθες δυό πηγές: ἤ στή δύναμη καί τή βία... ἤ στή συναίνεση αúτῶν πού ἔχουν ἀποδεχτεῖ τήν αúθεντία μέ ἓνα συμβόλαιο πού ἔγινε (ἢ ὑποτίθεται ὅτι ἔγινε) ἀνάμεσα σέ κείνους πού ἀναγνωρίζουν τήν αúθεντία καί ἐκεῖνον στόν ὁποῖο ἔχει ἀναγνωριστεῖ ἡ αúθεντία.

Ἡ δύναμη πού ἀποκτάται μέ τή βία δέν εἶναι παρά σφετερισμός, πού δέ διαρκεῖ παρά ὅσο ἡ δύναμη... "Ὡστε, ἂν οἱ ἄλλοι μέ τή σειρά τους γίνουν πῶς δυνατοί καί μπορέσουν νά ρίξουν τή δουλεία (τήν αúθεντία τῆς δύναμης), ἐνεργοῦν τόσο σωστά καί δίκαια ὅσο ὁ ἄλλος πού τούς εἶχε ἐπιβάλλει τήν τυραννία εἶχε πράξει ἀδίκαια...

Ἡ δύναμη πού προέρχεται ἀπό τή συγκατάθεση τῶν λαῶν προϋποθέτει ἀπαραίτητα συνθήκες πού νά καθιστοῦν τή νόμιμη χρῆση τῆς ὠφέλιμη στήν κοινωνία, συμφέρουσα στό δημοκρατικό πολίτευμα, καί νά τήν καθορίζουν καί νά τήν περιορίζουν μέσα σέ κάποια ὅρια. Γιατί ὁ ἄνθρωπος οὔτε μπορεῖ οὔτε πρέπει νά ὑποτάσσεται σ' ἓναν ἄλλο ἄνθρωπο ὀλοκληρωτικά καί κυρίως ἀνεπιφύλακτα ἡ ὑποταγή αúτῃ (τῶν πολλῶν σέ ἓναν ἄρχοντα, σωστό εἶναι) νά γίνεται μέ λογική καί μέ μέτρο, ὄχι τυφλά καί χωρίς ἐπιφύλαξη...

Κάθε ἄλλη ὑποταγή εἶναι ἔγκλημα εἰδωλολατρείας· τό νά κλίνει κανείς τό γόνατο μπροστά σ' ἓναν ἄνθρωπο ἢ μιά εἰκόνα δέν εἶναι παρά μιά πράξη ἐξωτερική, γιά τήν ὁποία ὁ πραγματικός θεός, πού ζητάει τήν ψυχῇ καί τό πνεῦμα, δέν ἐνδιαφέρεται καθόλου...

Καί ἡ αúθεντία αúτῃ (τοῦ ἄρχοντα) περιορίζεται ἀπό τούς νόμους τῆς φύσης καί τοῦ Κράτους. Ὁ ἄρχοντας λοιπόν δέν μπορεῖ νά διαθέσει τήν ἐξουσία του καί τούς ὑπηκόους του χωρίς τή συγκατάθεση τοῦ ἔθνους καί ἀνεξάρτητα ἀπό τήν ἐκλογή, πού ἔχει σημειωθεῖ στό συμβόλαιο τῆς ὑπακοῆς...

Οἱ ὅροι αúτῆς τῆς συνθήκης εἶναι ποικίλοι στά διάφορα κράτη, ἀλλά παντοῦ τό ἔθνος ἔχει τό δικαίωμα νά διατηρήσει ἀπέναντι στόν καθένα τό συμβόλαιο πού ἔκανε· καμιά δύναμη δέν μπορεῖ νά τό ἀλλάξει καί, **ὅταν τό συμβόλαιο δέν ἐφαρμόζεται πιά, τότε τό ἔθνος ἐπιστρέφει στό ἀρχικό του δικαίωμα** καί στήν πλήρη ἐλευθερία του νά ψηφίζει ἓνα καινούριο συμβόλαιο μέ ὅποιον καί ὅπως τοῦ ἀρέσει...*

* Ὅπου δέν ἀναφέρεται μεταφραστές ἢ μετάφραση ἔχει γίνει ἀπό κάποιο ἀπό τά μέλη «ὁμάδας ἐργασίας» πού ετοίμασε τό βιβλίο ὄλο.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Νεοελληνικός Διαφωτισμός

«Αναγνώστα ἀγαπητέ, ὅποιος κι' ἂν εἶσαι, σέ παρακαλῶ νά στοχασθῆς ἀρκετά, πρῶτον ἄλλο σου τὴν ὑπόθεσιν καὶ ἔπειτα νά ἀναγνώσῃς ταῦτα τὰ ὑστερινὰ κατεβαστά τοῦ πονήματός μου, νά στοχασθῆς, λέγω, ὅτι τό πρᾶγμα εἶναι κοινόν, ὅτι ἡ τιμὴ σου, ἡ εὐτυχία σου καὶ ἡ ζωὴ σου κρέμονται ἀπὸ τόν ὀρθόν στοχασμόν σου.

ΑΝΩΝΥΜΟΥ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΟΣ,
Ἑλληνικὴ Νομαρχία.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- 1 Α.Ε. Βακαλόπουλος, 'Ιστορία του Νέου Έλληνισμού, τ.Δ, Θεσσαλονίκη, 1973
- 2 Α.Ε. Βακαλόπουλος, Πηγές της 'Ιστορίας του Νέου Έλληνισμού, 2, Θεσσαλονίκη 1977.
- 3 Γ. Βαλέτας, ό Νεοελληνικός διαφωτισμός, περιοδ. «Σύγχρονα Θέματα, τευχ. 1,2, 'Αθήνα, 1962.
- 4 Λ.Ι. Βρανούσης, Ρήγας, «Βασική βιβλιοθήκη», άρ. 18, 'Αθήνα, 1957.
- 5 Μ.Ι. Γεδεών, 'Η Πνευματική κίνησης του Γένους κατά τόν ΙΗ' και ΙΘ' αιώνα έκδοτική φροντίδα, 'Άλκης 'Αγγέλου-Φίλιππος 'Ηλιοϋ, έκδοτική «'Ερμής», 'Αθήνα 1976.
- 6 Κ.Θ. Δημαράς, Νεοελληνικός Διαφωτισμός, έκδοτική «'Ερμής», 'Αθήνα, 1977.
- 7 Κ.Θ. Δημαράς, 'Ιστορία τας Νεοελληνικής Λογοτεχνίας τ.Α, έκδοτική 'Εταιρεία «'Ικαρος».
- 8 Κ.Θ. Δημαράς, ό Κοραής και ή εποχή του, «Βασική βιβλιοθήκη», άρ. 9, 'Αθήνα, 1958.
9. 'Ιστορία του Έλληνικού 'Εθνους, τ. ΙΑ, «'Εκδοτική 'Αθηνών», 1975.
10. Καρρας, Καίρης-Κούμας, (GUTENBERG, 1977.)
11. 'Ιώσηπος Μοισιόδακας, 'Απολογία, έπιμελ. 'Άλκης 'Αγγέλου, έκδοτική «'Ερμής», 'Αθήνα, 1976.
12. Ε.Π. Παπανούτσος Νεοελληνική Φιλοσοφία, τ.Α «Βασική βιβλιοθήκη», άρ. 35, 'Αθήνα, 1959.
13. Ρήγας, Σχολείον τών ντελικάτων έραστών, έπιμ. Π.Σ. Πίστας, «έκδοτική «'Ερμής», 1971.
14. Δανιήλ Φιλιππίδης-Γρηγόριος Κωνσταντάς, Γεωγραφία Νεωτερική περί της 'Ελλάδος, έπιμελ. Αίκ. Κουμαριανού, έκδοτική «'Ερμής», 'Αθήνα, 1970.
15. G.P. HENDERSON, 'Η αναβίωση του Έλληνικού στοχασμού, μετάφραση Φ. Κ. Βώρου, έκδοση 'Ακαδημίας 'Αθηνών, 'Αθήνα, 1977.

Διευκρίνιση:

Οί άστερίσκοι δηλώνουν ότι υπάρχει διευκρινιστική ύποσημείωση στην ίδια σελίδα, οί αριθμητικοί δείκτες παραπέμπουν σέ κείμενα πηγές στό τέλος του σχετικού θέματος.

ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ

Εισαγωγικό Διάγραμμα

Ο Εύρωπαϊκός διαφωτισμός είχε απήχηση και στον υπόδουλο Έλληνισμό, παροικιακό και τουρκοκρατούμενο. Σιγά-σιγά διαμορφώνεται στον Έλλαδικό χώρο στα μισά του ΙΗ' αιώνα και τις αρχές του ΙΘ' (1750-1821) μιά πνευματική κίνηση, ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, μέσα στα πλαίσια της Εύρωπαϊκής παιδείας, με αντικειμενικό σκοπό την καλλιέργεια της έθνικης συνείδησης, πού θά οδηγήσει στην έθνικη άποκατάσταση.

Τό φαινόμενο αυτό παρουσιάζεται στην Ελλάδα με σχετική καθυστέρηση.

Ένώ ό Εύρωπαϊκός ΙΗ' αιώνας είναι ή εποχή της πλατιάς ανάπτυξης των έπιστημών, ιδίως των φυσικών, της καλλιέργειας των έθνικων γλωσσών και της αναζήτησης του αρχαίου κόσμου, ό 'Ελληνικός ΙΗ' αιώνας είναι, εξαιτίας των ιδιόρρυθμων συνθηκών, πού ζούσαν τότε οι "Έλληνες, ό αιώνας της άφύπνισης και της προπαρασκευής.

"Ως τις αρχές του ΙΗ' αιώνα ή εύρωπαϊκή σκέψη παρέμεινε σχεδόν άγνωστη στον Έλληνικό χώρο. Μόλις τότε ό 'Ελληνικός κόσμος και ιδίως ό 'Ελληνισμός της διασποράς, πού βρισκόταν στις Παρίστριες 'Ηγεμονίες, είτε έξω, στή Βουδαπέστη και στή Βιέννη, μακριά απ' την επίδραση του άσιάτη δυνάστη, άρχισε νά γνωρίζει την Εύρωπαϊκή σκέψη, νά στρέφει τά βλέμματά του στή "φωτισμένη" Εύρώπη.

* 'Ανάλογη πνευματική κίνηση μέ πολλές αναφορές στή θρησκεία και την παιδεία και μέ έκδηλο κοινωνικό και πολιτικό περιεχόμενο εκδηλώθηκε και στην κλασική 'Αθήνα τό δεύτερο μισό του 5ου αιώνα. 'Εκφραστές της ήταν οι Σοφιστές και ό Σωκράτης. 'Αναδρομικά οι νεώτεροι ιστορικοί όνόμασαν εκείνη την πνευματική κίνηση 'Ελληνικό Διαφωτισμό.

Στήν αναγεννητική αυτή προσπάθεια συνέβαλαν πολλοί παράγοντες, κοινωνικοί, οικονομικοί κ.ά., όπως ή ανάπτυξη ἐμπορικῶν κέντρων στήν τουρκοκρατούμενη Ἑλλάδα, καθώς καί ή δημιουργία ἐμπορικῶν παροικιῶν στό ἐξωτερικό (στή Βιέννη, στήν Τεργέστη, στό Βουκουρέστι, στό Λιβόρνο κ.ά.). Σ' ὅλα αὐτά τά κέντρα οἱ ἰδέες τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Διαφωτισμοῦ βρῆκαν γόνιμο ἔδαφος καί ἀνταποκρίθηκαν στίς ἀναζητήσεις τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Φορεῖς τῶν ἰδεῶν ἦταν κυρίως λόγιοι, κληρικοί καί ἔμποροι. Κορυφαία μορφή καί κεντρικό πρόσωπο τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ ὑπῆρξε ὁ Ἀδαμάντιος Κοραΐς.

Τά πιό μεγάλα προβλήματα πού ἀπασχόλησαν τούς λόγιους ἦταν: α) ή γλώσσα καί β) ή θέση τῶν νέων φιλοσοφικῶν ἰδεῶν καί τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν μέσα στή νεοελληνική κοινωνία.

Οἱ προοδευτικοί λόγιοι, ἐηρεασμένοι ἀπ' τίς ἰδέες τοῦ εὐρωπαϊκοῦ διαφωτισμοῦ καί ἀπ' τά κηρύγματα τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης, ἐπιθυμοῦν παιδεία καθολική, γλώσσα λαϊκή, «μετακένωση» τῶν ἐπιστημονικῶν κατακτήσεων τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ καί δημιουργική ἀφομοίωση τοῦ πνεύματος τῶν ἀρχαίων κλασικῶν.

Οἱ συντηρητικοί, ἀντίθετα, φοβοῦνται τίς συγκλονιστικές ἐπιδράσεις τῆς Εὐρώπης καί δεῖχνουν δυσπιστία στίς φυσικές ἐπιστήμες καί στίς θεωρίες τῆς νεότερης φιλοσοφίας. Ἔχουν ἐμπιστοσύνη μόνο στήν παιδευτική αὐτοτέλεια τῆς πολιτιστικῆς παράδοσης, πού ἔχουν κληρονομήσει, καί θέλουν γλώσσα ἀρχαῖζουσα.

Ὅμως οἱ διαφορές προοδευτικῶν καί συντηρητικῶν δέν ἦταν μόνο θεωρητικές, ἐκπαιδευτικές καί γλωσσικές· εἶχαν καί κοινωνική ὑπόδομή. Πρός τό τέλος μάλιστα τοῦ ΙΗ' αἰῶνα καί στίς ἀρχές τοῦ ΙΘ' αἰῶνα, ὁ Νεοελληνικός Διαφωτισμός ἐκφράζει καί κοινωνική ἀντιδικία. Χαρακτηριστικό ὡς πρὸς αὐτό εἶναι τό κείμενο τῆς «Ἑλληνικῆς Νομαρχίας».

Ἀπ' τή μιά μεριά οἱ Φαναριῶτες καί οἱ Κοτζαμπάσηδες (*διοικητική ἀριστοκρατία*), ἀπ' τήν ἄλλη οἱ ἐμποροναυτικοί κύκλοι καί ὁ ὑπόλοιπος λαός. Ἡ ἐπίσημη Ἐκκλησία μέσα στά πλαίσια τοῦ Ὄθωμανικοῦ κράτους βρισκόταν σέ δύσκολη θέση. Ὅμως ή ἰεγάλη μάζα τοῦ κλήρου συνδοιοποροῦσε μέ τό δουλωμένο γένος στό δρόμο τοῦ φωτισμοῦ καί τῆς ἀναγέννησης.

Μετά τόν Ἀγῶνα ὁ Νεοελληνικός Διαφωτισμός ἀναστέλλεται καί συνεχίζει τό ἔργο του ἀπ' τίς ἀλύτρωτες περιοχές ὡς γλωσσικό καί πνευματικό κίνημα.

1. ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ

(Από τό 1600 ὡς τήν ὀλοκλήρωση τῆς τουρκικῆς κυριαρχίας (1669)): Θρησκευτικός Ἀνθρωπισμός - Ἀναβίωση τῶν φιλοσοφικῶν σπουδῶν.

Κύριλλος Λούκαρης - Θεόφιλος Κορυδαλεύς

Στή σκοτεινή περίοδο τῶν πρώτων χρόνων μετά τήν ἄλωση τό υπόδουλο Γένος φαινόταν καταδικασμένο σέ ἀπομόνωση κάτω ἀπό ἓνα δυνάστη πολιτιστικά κατώτερο. «Ὅλα ἔλειψαν, ὅλα ἐξηφανίσθησαν... πού πλέον σχολεῖα Ἑλληνικά! πού Ἀκαδημῖαι Ἐπιστημονικαί! ἡ Πανδημῖαι φιλολογικαί! πού διδάσκαλοι, ἡ ἐν συντόμῳ πού γλώσσα Ἑλληνική! Ὅλα ἔπρεπε νά προχωροῦν κατὰ θυμόν καί κατ' ἀρέσκειαν τῶν κρατούντων»*.

Οἱ παράγοντες πού βοηθοῦν τό Γένος νά συγκροτηθεῖ καί νά διασωθεῖ εἶναι ἡ Ἐκκλησία, ἡ κοινῆ γλώσσα, ὁ χώρος καί ὁ λαός μέ τήν ἱστορική του συνέχεια, οἱ πατροπαράδοτοι θεσμοί καί παραδόσεις, ἡ συλλογική μνήμη τοῦ κοινοῦ παρελθόντος, καί οἱ ἴδιες ἐλπίδες γιά τό μέλλον.

Γύρω στά 1600 — καί λίγο πρῖν καί ἀργότερα — ἡγετικά στελέχη τῆς Ὀρθοδοξίας μέ σπουδές στήν Πάδοβα (*Μελέτιος Πηγᾶς, Μάξιμος Μαργούνιος, Γαβριήλ Σεβῆρος κ.ᾶ*), ἀνανεώνουν τό ἀνθρώπινο δυναμικό τοῦ Πατριαρχείου. Ἀνασυγκροτεῖται ἡ Μεγάλη τοῦ Γένους Σχολή, πού διαδέχτηκε τήν παλιά Πατριαρχική Ἀκαδημία. Γύρω στά 1625 ὁ Πατριάρχης Κύριλλος Λούκαρης (1572-1638) καλεῖ τόν Ἀθηναῖο φιλόσοφο Κορυδαλέα στήν Κωνσταντινούπολη καί τοῦ ἀναθέτει τή διεύθυνση τῆς σχολῆς.

Καί οἱ δύο φιλοδοξοῦν νά κάνουν τήν Κωνσταντινούπολη πνευματική ἐστία τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ὁ Λούκαρης, μεγάλη προδρομική μορφή τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ, θέλησε νά εὐρύνει τήν προσπάθεια, πού λίγα χρόνια πρῖν (1593) εἶχε γίνει ἀπ' τό Πατριαρχεῖο γιά τήν τόνωση τῆς Παιδείας. Ὁργανώνει τήν ἐκπαίδευση, ἰδρύει τυπογραφεῖο ἑλληνικό καί ἀναθέτει στό μοναχό Μάξιμο Καλλιπολίτη τή μετάφραση τῆς Καινῆς Διαθήκης, γιά νά γίνει τό περιεχόμενό της κατανοητό ἀπ' ὅλους. Ὁ ὀρθόδοξος κλῆρος ἀνεβαίνει σέ κύρος καί ἀξία, κρατάει στά χέρια του τήν παιδεία καί τῆς δίνει τήν ὀρμή του**.

* Γ. Καρᾶ, οἱ φυσικές-θετικές ἐπιστῆμες στόν Ἑλληνικό ΙΗ' αἰῶνα.

** Κ.Θ. Δημαρᾶ, Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας τ.Α', σελ. 48.

Όμως η γενναία προσπάθεια του Λούκαρη καταδικάζεται σε άποτυ-
χία, κυρίως γιατί τό Γένος δέ διαθέτει ακόμα ανάλογες δυνάμεις για
τόσο μεγάλο έργο.

Ό Κορυδαλεύς δίνει νέα πνοή στή Σχολή. Παραμερίζει τό θεολογικό
πνεύμα, πού επικρατοῦσε ώς τότε, καί στό κέντρο βάζει τή συστηματική
διδασκαλία τής Φιλοσοφίας, μέ τήν έρμηνεία καί τό σχολιασμό τών
Άριστοτελικών συγγραμμάτων. Άποτέλεσμα τής διδασκαλίας αυτού
του είδους ήταν ένας εκπαιδευτικός προσανατολισμός, πού πήρε τό
όνομα «θρησκευτικός ανθρωπισμός».

Ή συστηματική ανώτερη εκπαίδευση, πού ήταν αναγκαστικά εκκλη-
σιαστική, τόσο στά γενικά πλαίσια της όσο καί στους στόχους της,
κοσμικοποιήθηκε σε κάποιο βαθμό, έγινε ανθρωπιστική κατά τούτο: ότι
χειραγωούσε τούς σπουδαστές σε μία μέθοδο στοχασμού, πού τά
κριτήριά του ήταν περισσότερο προϊόν τής ανθρώπινης προσπάθειας για
έρευνα παρά κάτι «δεδομένο» άπ' τήν αύθεντία.

Ό Κορυδαλεύς μέ τά έργα του πρόσφερε μεγάλες υπηρεσίες στή
φιλοσοφική παιδεία του "Εθνους" μέ τόν καιρό όμως η διδασκαλία του
γίνεται τροχοπέδη, πού δέν αφήνει τή νεοελληνική σκέψη νά παρακο-
λουθήσει τίς νέες εξελίξεις τής εύρωπαϊκής φιλοσοφίας καί ελεύθερα
νά προσπελάσει τά προβλήματα του θεωρητικού στοχασμού.

Ό Κορυδαλισμός για τούς πιά φωτισμένους δασκάλους του Γένους
καταντάει (τάν επόμενο, τό ΙΗ' αιώνα), συνώνυμο τής σχολαστικής
φιλοσοφίας*.

Κριτικός

* Ε.Π. Παπανούτσος, Νεοελληνική Φιλοσοφία, τ.Α', σελ. 17.

2. ΦΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ

Εισαγωγικό σημείωμα.

‘Η εξέλιξη του Νεοελληνικού Διαφωτισμού στόν ελληνικό χώρο, ὅπως διαμορφώνεται μέσα στόν ΙΗ΄ αἰώνα κι ὡς τόν Ἀγώνα, δείχνει σαφή στροφή πρὸς τὴ γαλλικὴ παιδεία.

‘Ετσι, ἐνῶ ξεκινάει ἀπ’ τόν Ἄγγλο JOHN LOCKE (Λόκ), ὅταν ἀποκρυσταλλώνεται, σφραγίζεται ἀπὸ διαδοχικὲς ἐπιδράσεις τοῦ γαλλικοῦ πνεύματος: Βολταίρο, Γαλλικὴ Ἑγκυκλοπαίδεια, Ἰδεολόγους*.

Καί αὐτὴ ἡ ἐπιλογή προτύπων δέν εἶναι τυχαία. Τό πνεῦμα τῆς ἐλευθεροφροσύνης πού χαρακτηρίζει τό Βολταίρο, ὁ χαρακτήρας ἀπογραφῆς τοῦ πνευματικοῦ δυτικοῦ κόσμου πού διακρίνει τὴ Γαλλικὴ Ἑγκυκλοπαίδεια, καθὼς καί ἡ προσήλωση στίς ἀρχές τῆς ἐλευθερίας καί τῆς ἰσότητος, μέ τὴν ταυτόχρονη ἀποδοκιμασία τῆς βίας στήν ἐφαρμογὴ τῆς, πού ἐμπνέει τὰ ἰδανικά τῶν ἰδεολόγων,** εἶναι στοιχεῖα πού μποροῦν ν’ ἀφομοιωθοῦν ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες γόνιμα καί δημιουργικά σέ συνάρτηση εἴτε πρὸς ὅ,τι εἶχε κληρονομήσει τό παρελθόν τοῦ Ἑλληνισμοῦ εἴτε πρὸς ὅ,τι ἀποτελοῦσε αἴτημα τοῦ παρόντος γιὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη. Ἀντίστοιχα, στίς τρεῖς φάσεις τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ διαπιστώνουμε κύριες ἐπιδράσεις: τοῦ Βολταίρου, τῶν Ἑγκυκλοπαιδιστῶν, τῶν Ἰδεολόγων.

Α΄ Προδρομικὴ περίοδος

(Ἀπὸ τό 1670 ὡς τὴ συνθήκη τοῦ Κιουτσούκ-Καϊναρτζή 1774.)

Στὴν περίοδο αὐτὴ καί ἰδίως στίς ἀρχές τοῦ ΙΗ΄ αἰώνα ἔχουν δημιουργηθεῖ καλῶτεροι ὄροι γιὰ τὴν ἀνανέωση τῆς παιδείας, ἀλλὰ ἡ συνειδητοποίηση τῆς ἀνάγκης γιὰ τὴ διάδοση τῆς ἐκπαίδευσης εἶχε περιορισμένη προέλευση, καθὼς καί περιορισμένη ἀντίστοιχα ἀκτινοβολία. Ἀπ’ τὴν πλευρὰ τῶν φορέων τόν πρῶτο λόγο τώρα ἔχει τό ἄτομο. Σέ μιὰ περίπτωση ὁ πλοῦσιος ἔμπορος ἀπ’ τὴν Πόλη (*Μανολάκης Καστορινός*), σέ ἄλλη ὁ φωτισμένος Φαναριώτης ἡγεμόνας στὴ Μολδοβλαχία (*Νικόλαος Μαυροκορδάτος*), σέ ἄλλη ὁ ἔμπορος τῆς παροικίας πού

* Ἰδεολόγοι ὀνομάστηκαν οἱ πολιτικοὶ στοχαστές τοῦ τέλους τοῦ ΙΗ΄ αἰώνα, πού εἶχαν ἀνατραφεῖ μέ τὰ ἰδεώδη τοῦ Διαφωτισμοῦ, εἶχαν ζήσει τοὺς ἐνθουσιασμοὺς τῆς Ἐπανάστασης (1789) καί εἶχαν γνωρίσει τίς πράξεις βίας, πού ἐπακολούθησαν, καί ὕστερα ἀπ’ αὐτές τίς ἐμπειρίες ἔμειναν σκεπτικεῖς στίς ἀρχές τῆς Ἐπανάστασης, ἀλλ’ ἀποδοκίμαζαν κάθε πράξη βίας.

** Κ.Θ. Δημαρᾶ, ὁ Νεοελληνικὸς Διαφωτισμός, 1964, σ. 23 κέ.

θέλει νά βοηθήσει τήν πατρίδα του (ό *Μαρούτσης στό Γιάννενα*)· σέ ἄλλη, τέλος, ὁ προοδευτικός μοναχός, (*Μελέτιος Βατοπεδινός*) κ.ο.κ.

Σέ καμία προσπάθεια δέ βλέπουμε νά δραστηριοποιεῖται ἕνα συλλογικό ὄργανο, σέ καμία προσπάθεια ἢ ἐκπαιδευτική πραγμάτωση δέν παίρνει πιό καθολικό χαρακτήρα*.

Ἀποτέλεσμα τοῦ ζήλου τῶν «φιλογενῶν» αὐτῶν ἀρχόντων, τῆς Ἐκκλησίας, καθώς καί τῶν νέων οἰκονομικῶν συνθηκῶν ἦταν νά ἐξελιχθοῦν ὀρισμένα σχολεῖα σέ ἀξιόλογες ἐστίες παιδείας, στό ὀνομαζόμενα τότε, ὅπως καί σήμερα, γυμνάσια, πού λειτουργοῦν στίς ἀρχές τοῦ 18ου αἰῶνα σέ πολλές πόλεις.

Μιά σύγχρονη πηγή, ὁ λόγιος Ἀλέξανδρος Ἑλλάδιος** ἀναφέρει πῶς τό 1714 λειτουργοῦσαν σχολεῖα σ' ὅλα τά μέρη τῆς Ἑλλάδας, καί μάλιστα δείχνει εὐχαριστημένος καί ὑπερήφανος γιά τίς προόδους πού σημειώνουν οἱ συμπατριῶτες του στόν τομέα τῆς παιδείας, μολονότι οἱ ἐλλείψεις εἶναι πολλές καί οἱ συνθήκες τῆς ζωῆς τους καταπιεστικές.

Ἐπίσης στό τετράγλωσσο λεξικό πού ἐξέδωκε τό 1757 στή Βενετία ὁ Γ. Κωνσταντίνου, ἀφοῦ καταδικάζει ὅσους ὀνομάζουν «τό ἡμέτερο γένος... πάντη βάρβαρον, ἀμαθές καί ἔρημον παντοίας σπουδῆς, σχολείων καί ἐπιστημῶν, μή εἰδότες οἱ ἀσύνετοι τά τοιαῦτα σχολεῖα πανταχοῦ εἰς τάς ἐπισήμους πόλεις τῆς Ἑλλάδος καί νήσους»***, μᾶς δίνει ἕναν κατάλογο τῶν σχολείων πού λειτουργοῦσαν τήν ἐποχή ἐκείνη.

Σχολεῖα ἢ Σχολές

Προπορεύονται τά Ἰωάννινα (Σχολή Γκιούνμα καί Μαρούτση), ὅπου ὁ ἱερομόναχος Μεθόδιος Ἀνθρακίτης, μιά ἀπ' τίς κορυφαίες, τίς προδρομικές μορφές τῆς νεοελληνικῆς ἀναγέννησης, δίδαξε τά μαθηματικά μέ τό νέο ἐπιστημονικό πνεῦμα, καθώς καί τή φιλοσοφία, ἡ Θεσσαλονίκη, ἡ Κωνσταντινούπολη, ἡ Ἀθήνα καί τό Βουκουρέστι· ἀκολουθοῦν ἡ Καστοριά, ἡ Σιάτιστα, ἡ Μοσχόπολη, ἡ Σμύρνη, ἡ Χίος, ἡ Πάτμος κ.ἄ.

Ἄλλα τά παραπάνω σχολεῖα λειτούργησαν σέ κέντρα μ' ἐμπορική κίνηση. Τά προγράμματα τῶν μαθημάτων δέν ἦταν παντοῦ ὁμοίμορφα. Ὑπῆρχε μία ποικιλία ὡς πρός τήν ἐπιλογή τῶν ἀρχαίων καί τῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων, καθώς καί ὡς πρός τή μέθοδο τῆς διδασκαλίας.

Ἡ διδασκαλία δέν ἐξαντλοῦσε ὅλα τά κείμενα. Ἡ ἐπιτυχία τῆς

* Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, τ. ΙΑ', σ. 308.

** HELLADIUS, STATUS PRAESENS ECCLESIAE GRAECAE, σ. 42.

*** Γ. Καρᾶ, Οἱ φυσικές θετικές ἐπιστήμες στόν Ἑλληνικό 18ο αἰῶνα σ. 15.

ἐξαρτιόταν ἀπ' τὴν προσωπικότητα τοῦ δασκάλου. Ἐπομένως τὰ περισσότερα ἑλληνικά σχολεῖα ὡς τὶς ἀρχές τοῦ ΙΗ' αἰώνα, πρὶν ἀκόμη δηλαδὴ γίνεи αἰσθητὴ ἢ συνταρακτικὴ μεταβολὴ πού ἔρχεται μὲ τὴν ἐμφάνιση τῶν φιλοσόφων τοῦ διαφωτισμοῦ, συνεχίζουν τὴν παράδοση τῆς παιδείας τοῦ Βυζαντίου*.

Ἄο αἰώνας τῶν Φαναριωτῶν

Ἡ παντοδυναμία ὅμως τῆς ἐκκλησίας δὲν ἐπρόκειτο νά διαρκέσει. Ἄο αἰώνας φέρνει στό προσκῆνιο νέες δυνάμεις καὶ νέες τάξεις, τοὺς Φαναριώτες καὶ τοὺς ἐμπόρους.

Παραδουνάβιες ἡγεμονίες

Τό 1709 ὁ Νικόλαος Μαυροκορδάτος γίνεται πρῶτος Ἕλληνας ἡγεμόνας στή Μολδοβλαχία· ἀρχίζει ἔτσι, ἡ μακρὰ σειρά τῶν Ἑλλήνων, ἡ ἐξελληνισμένων ἡγεμόνων τῶν παραδουνάβιων ἡγεμονιῶν, τὴν ὁποία θά τερματίσει στά 1821 ὁ Ἀγώνας τῆς Ἐλευθερίας. Γλωσσομαθεῖς ἀνάμεσα σέ ἀπαιδευτοὺς, οἱ Φαναριώτες, φιλοδοξοῦν νά δημιουργήσουν στίς αὐλές καὶ στίς ἐπικράτειές τους ὄρους ἀνάλογους μὲ κείνους πού ἐπικρατοῦν στίς δυτικές Αὐλές**. Ἡ προτίμησή τους εἶναι ἡ γαλλικὴ παιδεία καὶ ὁ γαλλικὸς πολιτισμός. Διαβάζουν γαλλικά μυθιστορήματα καὶ ἄλλα ἱστορικά καὶ φιλοσοφικά ἔργα, μελετοῦν τὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες καὶ ἰδίως τὴν ἱατρικὴ καὶ μιμοῦνται τὸ γαλλικὸ τρόπο ζωῆς. Γενικά, οἱ Φαναριώτες στίς παραδουνάβιες ἡγεμονίες, πολὺ κοντὰ στὴν καρδιά τῆς Εὐρώπης καὶ μακριὰ ἀπ' τὴν ἐπίδραση τῆς Κωνσταντινούπολης, ἀκολουθοῦν τὰ πρότυπα τῆς «φωτισμένης δεσποτείας» τῶν δυτικοευρωπαϊκῶν αὐλῶν, γίνονται θερμοὶ φίλοι τῶν γραμμάτων, τιμοῦν καὶ βοηθοῦν τοὺς λόγιους καὶ συσταίνουν σχολεῖα. Ἀκόμη καὶ στό ζήτημα τῆς γραφῆς τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσας δεῖχνονται προοδευτικοί.

Ἐμποροί

Οἱ ἔμποροι ἀπ' τὴν ἄλλη μεριά ἐξελίσσονταν σέ κύριους μοχλοὺς τῆς παιδευτικῆς ἐξόρμησης καὶ τῆς ἀπελευθερωτικῆς προετοιμασίας, ἀλλὰ δὲν ἔχουν ἀποκτήσει ἀκόμη ταξικὴ συνείδηση. Πρωτεύει ὁ ὑλικὸς πλοῦτος καὶ τὸ ξύπνημα τῶν συνειδήσεων πού πραγματοποιεῖται ἀπ' τὴν ἀδιάκοπη ἐπαφή μὲ τὴ Δύση. Βρίσκονται καὶ αὐτοὶ στὴν πρωτοπορία γιὰ τὴν ἀνανέωση τῆς παιδείας, ἀλλὰ δὲν ἔχουν ἀκόμη ἡγετικές διαθέσεις, καθὼς οἱ Φαναριώτες.

Ἡ προδρομικὴ αὐτὴ περίοδος τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ λαμ-

* Α. Βακαλόπουλος, Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, τ. Δ', σ. 344.

** Κ.Θ. Δημαρᾶ, Νεοελληνικὸς Διαφωτισμός, σ. 7.

πρύνεται ἀπ' τῆς μορφῆς τοῦ Σαμουήλ Χαντζερῆ, τοῦ Εὐγενίου Βούλγαρη καί τοῦ Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ*.

Ὁ Σαμουήλ Χαντζερῆς ἀπ' τό 1731, πού ἐγίνε δεσπότης Δέρκων, ὡς τά 1775 πού πέθανε στή Χάλκη, προώθησε τό Νεοελληνικό Διαφωτισμό καί τόν ἔβαλε στό δρόμο τῆς ἐπιστήμης καί τῆς Ἑθνικῆς παιδείας.

Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός

Τό δρόμο ὁμως πρός τό διαφωτισμό ἄνοιξε ὁ καλόγερος Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός (1714-1779). Μέ τῆς μεγάλες του περιοδεῖες μεταξύ τοῦ 1759-1779 στή Θράκη, στή Δυτική Στερεά, στή Δυτική Μακεδονία, στήν Ἡπειρο, στήν Ἀλβανία καί στή Ἐφτάνησα προσπάθησε νά φέρει τήν ἀγάπη καί τή συνοχή ἀνάμεσα στούς Χριστιανικούς πληθυσμούς. Σκοπός τοῦ κηρύγματός του ὁ φωτισμός τοῦ Γένους καί μέσο γιά τήν πραγματοποίηση ἡ ἴδρυση σχολεῖων.

«Δέ βλέπετε, ἔλεγε, ὅπου τό γένος μας ἀγρίευσεν ἀπ' τήν ἀμάθεια καί ἐγίναμεν ὄλοι ὡσάν θηρία; Διά τοῦτο σᾶς συμβουλεύω νά κάμετε σχολεῖο. Νά σπουδάζετε καί ἐσεῖς ἀδελφοί... Τό σχολεῖο φωτίζει τούς ἀνθρώπους».

Λίγους μῆνες πρῖν ἀπ' τό θάνατό του, κάνοντας ἀπολογισμό τῆς ζωῆς του καί τοῦ ἔργου του, γράφει στόν ἀδερφό του Χρῦσανθο. (2 Μαρτίου 1779): «Ἐως τριάκοντα ἐπαρχίας περιήλθον, δέκα σχολεῖα ἑλληνικά ἐποίησα, διακόσια διά κοινά γράμματα».

Ὁ Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός στάθηκε μέγας παιδαγωγός καί ἐθνομάρτυρας τοῦ Ἑλληνισμοῦ.

Μέ τό μαρτυρικό του θάνατο (*τόν κρέμασαν ἔξω ἀπ' τό χωριό Κολικόντασι, κοντά στόν Ἄψο ποταμό*) στίς 24 Αὐγούστου τοῦ 1779 ἐπισφράγισε τό διαφωτιστικό του ἔργο.

* Οἱ πρῶτες περιοδεῖες τοῦ Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ ἐγίναν πρῖν ἀπό τήν Ἑλληνική ἐπανάσταση τοῦ 1770 καί οἱ δύο ἄλλες ὕστερ' ἀπ' αὐτή, σύμφωνα μέ τό σημείωμα τοῦ Σαπφείρου Χριστοδουλῆ, «Ἀκολουθία καί βίος τοῦ ὁσίου καί θεοφόρου πατρός ἡμῶν Κοσμᾶ τοῦ ἱερομάρτυρος καί ἰσαποστόλου ψαλλομένη κατά τήν κδ' τοῦ Αὐγούστου μηνός, ἔκδ. Β.Π. Σεκοπούλου, Πάτραι 1878, 6.17-20, 24-25. (Ἄ. Βακαλόπουλος, σ. 308 σημ. 1).

Περίοδος Β': 'Η μεγάλη ώρα του διαφωτισμού.

(από τό 1775 ως τά τέλη του αιώνα)

«Τό σκοτάδι δέ θά σκεπάσει τήν ήμέρα».

"Εμβλημα τής εταιρείας* τών 'Αβλαβών**

Η δεύτερη περίοδος του νεοελληνικού διαφωτισμού είναι περίοδος όρμης. Αρχίζει μέ τή συνθήκη του Κιουτσούκ-Καϊναρτζή (1774), *** και διαρκεί ως τά τέλη του αιώνα.

Συντελεστές τής ανανέωσης

Συντελεστές τής ανανέωσης ήταν: ή μεταβολή τών υλικών, τών κοινωνικών συνθηκών και τών αντιλήψεων.

Μετά τή συνθήκη οί σκληρές βιοτικές και πολιτικές συνθήκες αναγκάζουν τούς κατοίκους πολλών νησιών ή παραθαλάσσιων Έλληνικών χωρών ν' ακολουθήσουν τούς μακρινούς δρόμους τής θάλασσας και τής ξηράς, μέ προορισμό τά ελεύθερα Εύρωπαϊκά κράτη. Οί ταξιδιώτες αύτοί και οίπραματευτάδες, γυρίζοντας στίς πατρίδες τους, δέ φέρνουν μονάχα πλούτη απ' τίς χώρες τής Εύρώπης, όπου ταξιδεύ-

* μυστική όργάνωση.

** F Πίσω απ' τά «'Ανθη εύλαβείας» (1708), τήν ποιητική έξόρμηση τών σπουδαστών του Φλαγγιανού 'Ελληνομουσείου, πού ή λειτουργία του άρχισε στή Βενετία στά 1644 και κράτησε ως τό τέλος του ΙΗ' αιώνα, κρύβεται και κινείται μιά μυστική όργάνωση λογίων: ή «'Εταιρεία τών 'Αβλαβών». Οί 'Αβλαβείς παρουσιάζονται μ' ένα έμβλημα διαφωτισμού. Μιά εικόνα μ' έναν ήλιο όρμητικό, πού άγωνίζεται νά σκίσει τά σύννεφα πού τόν σκεπάζουν, και από κάτω τό ρητό: NON VELAT UMBRA DIEM. Μ' αυτό τό έμβλημα τής πίστης στήν άξία και τή δύναμη του φωτισμού αρχίζει τήν πορεία του ό νεοελληνικός διαφωτισμός. Οί 'Αβλαβείς τής Βενετίας, όσο κι άν χάθηκαν τά ίχνη τους άργότερα, είναι χωρίς άμφιβολία οί πρόδρομοι, οί άφανείς και άπόμακροι προάγγελοι τών Φιλικών. (Γ. Βαλέτας, περιοδ. «Σύγχρονα θέματα» τ. 2, σ. 204-205).

*** 'Ο Ρωσοτουρκικός πόλεμος τού 1768-1774 τέλειωσε μέ τή συνθήκη του Κιουτσούκ-Καϊναρτζή, πού ένας όρος της πρόβλεπε ελεύθερη ναυσιπλοία απ' τή Μεσόγειο πρós τόν Εύξεινο και αντίστροφα γιά τά Έλληνικά πλοία, πού θά έφερναν ρωσική σημαία. "Ετσι έξυπηρετούνταν τά ρωσικά συμφέροντα από ένα στόλο, πού δέν άνήκε σέ αντίζηλη δύναμη, και πού μπορούσε ίσως νά χρησιμοποιηθεί μελλοντικά γι' άντιπερισσασμούς στήν Τουρκία. Ταυτόχρονα όμως έξυπηρετούνταν τά έλληνικά έμπορικά συμφέροντα μέ τρόπο άμεσο και άραστικό. "Εμμεση συνέπεια ήταν ή έπιχειρηματικότητα τών Έλλήνων κεφαλαιούχων νά στραφεί στό έμπόριο και τή ναυτιλία και όχι στή βιομηχανία. (βλ. σχετικά, Βασ. Κρεμμυδά, Εισαγωγή στήν 'Ιστορία τής Νεοελληνικής Κοινωνίας, 1700-1821, 'Αθήνα, 1976 σ. 125-126).

ουν, φέρνουν καί τόν πόθο μιᾶς καλλίτερης ζωῆς, τήν πεποίθηση ὅτι τήν καλλίτερη αὐτή ζωή τήν προσφέρει ἡ παιδεία πού εἶναι μητέρα τῆς ἐλευθερίας*. Τά χρήματα καί οἱ νέες ιδέες ἀναζωογονοῦν τίς φτωχές ὀρεινές περιοχές.

α. Μεταναστεύσεις—ταξίδια

Οἱ μεταναστεύσεις ἐξάλλου τῶν Ἑλλήνων στά μεγάλα ἐμπορικά κέντρα τῆς Νοτιοανατολικῆς καί τῆς Μέσης Εὐρώπης καθώς καί στά μεγάλα λιμάνια τῆς Μεσογείου, ἰδίως μετά τήν ἔκρηξη τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης, δίνουν τήν εὐκαιρία στούς Ἕλληνες ναυτικούς, προπά-ντων στούς Ὑδραίους, Σπετσιῶτες καί Ψαριανούς νά ἐπεκτείνουν τίς ἐπιχειρήσεις τους. Στό «Ἐπόμημά» του (1803) ὁ Κοραῆς γράφει: «Καί οἱ νησιῶται, οἵτινες κατά τό πλεῖστον μέρος ἦσαν οἱ ἀμαθέστεροι τοῦ Ἔθνους, ἀρχίζου ἤδη νά αἰσθάνωνται τήν χρεῖαν καί τήν ἀξίαν τῶν φώτων, καί σπεύδουσι προθύμως ἀμιλλώμενοι νά συστήσωσι σχολεῖα καί γυμνάσια εἰς τάς πατρίδας των».

β. Παροικίες

Ἀπ' τό Γιβραλτάρ ὡς τήν Ὁδησό ἀναπτύσσονται καί ἀκμάζου ἑλληνικές παροικίες. Οἱ πιά ἀξιόλογες εἶναι τῆς Βενετίας, τῆς Βιέννης καί τῆς Βουδαπέστης. Στή Βενετία, στή Βιέννη, στή Λιψία ἀνοίγουν ἑλληνικά τυπογραφεῖα* καί ἐκδοτικοί οἰκοί. Τό βιβλίο γίνεται πιά ἐμπορική ἐπιχείρηση. Στή Βιέννη ἐκδίδονται οἱ πρῶτες ἑλληνικές ἐφημερίδες, πού γίνονται ἀνάρπαστες ἀπ' τοὺς Ἕλληνες τοῦ ἐξωτερικοῦ καί ἀπ' τοὺς σκλαβωμένους ἀδελφούς. Ὁ Παλλατίδης, ξενιτεμένος γιαντρός στή Βιέννη, γράφει: «... Διδάσκαλοι καί φιλόλογοι, ἱατροὶ ἔμπειροι, ἔμποροι, ἐκκλησιαστικοὶ ἐλλόγμοι ἔζων ἐν τῇ ἐκλεκτῇ ταύτῃ κοινωσίᾳ καί εἰργάζοντο καί ἐνήργουν εἰς τήν ἠθικὴν ἀναγέννησιν τῶν Ἑλλήνων».

γ. Ὁ ρόλος τῶν ἐμπόρων καί ἡ δημιουργία τῆς ἀστικῆς τάξης

Στό ἐξωτερικό, στήν κεντρικὴ Εὐρώπη καί στή Ρωσία, οἱ Ἕλληνες ἔμποροι πλουτίζουν, γνωρίζουν ξένα ἤθη καί πολιτισμούς, μορφώνονται καί μαθαίνουν καλλίτερα τοὺς ἀρχαίους προγόνους τους καί τόν πολιτισμό τους, πού εἶναι τό βάθρο τοῦ εὐρωπαϊκοῦ. Ἔτσι συγκροτεῖται ἐκεῖ μιά ἰσχυρὴ ἑλληνικὴ ἀστικὴ τάξη, πού μέλη της ξαναγυρίζου σίς

* Κ. Θ. Δημαράς, Ὁ Κοραῆς καί ἡ ἐποχὴ του, σ. 13.

✦ Τό πιά σημαντικό ἑλληνικό τυπογραφεῖο ἦταν τῶν Σιατιστινῶν τυπογράφων Μαρκιδῶν Πούλιου στή Βιέννη. Στό τυπογραφεῖο αὐτό τυπώθηκε ἀπ' τό Γεώργιο Βεντόνη, ἡ «Ἐφημερίς» 1790, ἡ πρώτη ἑλληνικὴ ἐφημερίδα.

πατρίδες τους, μεταφέροντας πλούτη, νέες αντίληψεις και επαναστατικές ιδέες. Οί έμποροι αυτοί, αντιπρόσωποι τής νέας τάξης πού ανεβαίνει παντού στην Εύρώπη, θά επιβληθούν στον τόπο τους μέ τά πλούτη τους και θά έρθουν σέ σύγκρουση μέ τίς παλιές «ήγέτιδες τάξεις».

δ. Ίδρυση σχολείων, εκδόσεις βιβλίων, μελέτη τών θετικῶν ἐπιστημῶν

Οί Φαναριῶτες, πού κατά τήν προηγούμενη περίοδο πρωτοστάτησαν στην εισαγωγή τών ἐπιστημῶν και στην ίδρυση σχολείων, εὐθυγραμμίζονται τώρα μέ δυνάμεις του Ἑλληνισμού σαφῶς συντηρητικές.

Όπου υπάρχουν έμπορικά και βιομηχανικά κέντρα ιδρύονται σχολεία. Τά πιά αξιόλογα είναι τής Σμύρνης και τών Κυδωνιῶν, τής Χίου, τών Ἰωαννίνων, του Βουκουρεστίου και του Ἰασιού. Μέσα στά δέκα χρόνια (1790-1800) γίνονται τόσα σχολεία, μεταφράζονται και τυπώνονται στην Ἑλληνική τόσα ξένα βιβλία, ὅσα δέν είχαν δεῖ οί ἑλληνικές χώρες ὕστερ' ἀπ' τήν Ἄλωση, παρατηρεῖ ὁ Κοραΐς. Γι' αὐτό πλημμυρισμένος ἀπό χαρά γράφει στά 1802. «Ἐφθασε, τέλος πάντων, ἡ ὥρα, τήν ὅποιαν οί δυστυχεῖς ἡμῶν πατέρες ἐπεθύμησαν εἰς μάτην».

«Ἡ μελέτη τών μαθηματικῶν, τής φυσικῆς και τής χημείας βρίσκονται στή βάση του νέου πνευματικοῦ προσανατολισμοῦ.

Ἡ ἐξάπλωση τών ἐφαρμοσμένων ἐπιστημῶν δέν ἔχει πιά σάν μοναδικό σκοπό τόν ἐμπλουτισμό τών πρακτικῶν γνώσεων, ἀλλά και βοηθεῖ στην ἀνανέωση τής θεωρητικῆς σκέψης και στην δημιουργία μιᾶς νέας ἀντίληψης γιά τή ζωή, φέρνοντας τούς Ἕλληνες λόγιους σ' ἐπαφή μέ τήν ὀρθολογιστική σκέψη τής Εύρώπης».

ε. Φιλοσοφία, παιδαγωγική, σύνδεση μέ τήν ἀρχαιότητα

Ἡ παραδοσιακός ὅρος φιλοσοφία ἀρχίζει νά παίρνει τώρα ἕνα περιεχόμενο διαφορετικό: εἶναι ἡ «ὕγιαίνουσα», ἡ «ἀληθινή», ἡ «ὕγιης», ἡ «πειραματική», ἡ ὅπως λέει ὁ Μοισιόδακας, ἡ «νεώτερη» φιλοσοφία.

Οί φυσικοί ἤ, ὅπως τούς λένε, οί φιλόσοφοι, προσπαθοῦν νά πείσουν τό γένος πῶς ἡ φιλοσοφία θά τ' ἀπαλλάξει ἀπ' τή δεισιδαιμονία. Ἡ δίψα γιά μάθηση, και ἡ ἀνάγκη νά ἰκανοποιηθεῖ πιά μεθοδικά, παρακινοῦν μερικούς συγγραφείς νά ἐνδιαφερθοῦν γιά τά παιδαγωγικά συστήματα τής Εύρώπης. Ἡ Μοισιόδακας δημοσιεύει στην Βενετία στά 1779 τήν πραγματία του «περί παιδῶν ἀγωγῆς ἡ παιδαγωγία.»

Χαρακτηριστική ἐπίσης εἶναι ἡ τάση τών Νέων Ἑλλήνων νά συνδεθοῦν ψυχικά μέ τήν ἀρχαιότητα· δίνουν ἀρχαῖα ἑλληνικά ὀνόματα στά παιδιά τους (Θεμιστοκλῆς, Ἀλκιβιάδης, Ἀσπασία κτλ.)* και στά καράβια

* Ἄ.Ε. Βακαλόπουλος, Ἱστορία του Νέου Ἑλληνισμού, σ. 662,4

τους*. 'Η ἀρχαιολατρία αὐτὴ δὲν εἶναι ἀποτέλεσμα μόνο μελέτης καὶ θαυμασμοῦ τῶν ἀρχαίων συγγραφέων, ἀλλὰ περισσότερο συνέπεια τῆς ἀναγεννητικῆς ὀρμῆς τοῦ Ἔθνους, πού μόλις ἀφυπνίζεται, εἶναι φυσικό νά ζητεῖ νά στηριχτεῖ στά κλασικά πρότυπα.

'Η κλασικὴ ἀρχαιότητα καὶ ἡ ὀρθόδοξη παράδοση ἀντιμετωπίζονται μέ πνεῦμα κριτικό· ἡ χρησιμοποίησις τῆς ζωντανῆς γλώσσας γίνεται αἴτημα μέ θεωρητικὴ, φιλοσοφικὴ καὶ ἱστορικὴ βάση, ἄμεσα συνδεδεμένο μέ τό πρόβλημα τῆς ἐθνικῆς χειραφέτησης: γιά ν' ἀπελευθερωθεῖ ἡ Ἑλλάδα ἀπ' τὴν Ὄθωμανικὴ κυριαρχία, πρέπει νά μορφωθεῖ ὁ λαός· ἄρα πρέπει νά χρησιμοποιηθεῖ ἡ γλώσσα του, πού εἶναι ἰκανὴ νά ἐκφράζει ὄλες τίς ἀνθρώπινες γνώσεις καὶ ὅλα τὰ αἰσθήματα.

'Η ριζικὴ ὅμως αὐτὴ μεταβολὴ τοῦ πνεύματος δὲν ἔγινε χωρὶς ἐμπόδια.

'Η ὁμάδα τοῦ Μοισιόδακα καὶ τοῦ Καταρτζῆ δοκιμάζει ἀντίδραση καὶ διώξεις. Οἱ συντηρητικοὶ διανοούμενοι καὶ τό Πατριαρχεῖο ὑποστηρίζουν τὴν ἀρχαϊζουσα.

Στίς προσπάθειες αὐτές τῶν προοδευτικῶν ὄλων τῶν ἀποχρώσεων τό ἔργο τοῦ Ἀδαμαντίου Κορᾶ κατέχει, μέ τὴν εὐρύτητα καὶ τὴν ὠριμότητά του, ἰδιαίτερη θέση.

Περίοδος Γ': Ἀνακαινιστικὴ πνοή

(ἀπό τό 1800 ὡς τό 1821)

'Η τρίτη περίοδος τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ εἶναι γεμάτη ἀπ' ὀνόματα μεγάλα καὶ ἔργα, ἀπό σχολεῖα, ἐκδόσεις πρωτότυπες ἢ σέ μετάφραση, περιοδικὰ καὶ γενικά δημιουργικὴ κίνηση. 'Η στροφή πρὸς τὰ παιδευτικὰ ἐνδιαφέροντα γίνεται πιό ἔντονη καί, ὅπως εἶναι ἐπόμενο, εὐρύνεται ὁ κύκλος τῶν ἀνθρώπων πού συμμετέχουν στὴν κίνηση γιά τὴν ἀναγέννηση τοῦ ἔθνους. 'Η παιδεία προσανατολίζεται σταθερά πρὸς τό δυτικὸ πολιτισμό· τὰ μαθηματικά καὶ οἱ φυσικὲς ἐπιστῆμες διδάσκονται σέ πολλὰ σχολεῖα (ὄχι φυσικά χωρὶς ἀντίσταση)· ἡ φιλοσοφικὴ σκέψη γίνεται κριτικὴ καὶ πνέει παντοῦ φιλελεύθερο πνεῦμα. 'Η νέα ἐμπορικὴ τάξη ὑπηρετεῖ καὶ συντηρεῖ τό παιδευτικὸ κίνημα τώρα πού ἡ ἐπίσημη Ἐκκλησία καὶ οἱ Ἕλληνες ἡγεμόνες τῶν Παραδουνάβιων ἐπαρχιῶν ὑποχωροῦν ἀπ' τίς προοδευτικὲς τους θέσεις καὶ ἀναδιπλώνονται σέ συντηρητικότερα σχήματα ἐξαιτίας διαφόρων δυσμενῶν περιστάσεων τοῦ καιροῦ καὶ τοῦ τόπου. Μεγάλες καὶ ὀργανωμένες ἐκδοτικὲς προσπάθειες πραγματοποιοῦνται ἀπό πλοῦσιους ἐμπόρους,

* Ἀ.Ε. Βακαλόπουλος, Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, σ. 662, 5

ὅπως οἱ Ζωσιμάδες. Οἱ ἑλληνικές κοινότητες τοῦ ἐξωτερικοῦ, ἡ ἑλληνική «διασπορά», εἶναι πυρῆνες, ὅπου ἀναπτύσσεται μέ γοργό ρυθμό τό πρόγραμμα γιά τήν πνευματική, πολιτιστική καί τήν πολιτική ἀνάπτυξη τοῦ ἔθνους καί διοχετεύεται στόν καθαυτό ἑλληνικό Χῶρο. Μέσα σ' αὐτόν, δίπλα σέ παραδοσιακά κέντρα ὅπως ἡ Κωνσταντινούπολη, ἡ Σμύρνη (*Εὐαγγελική Σχολή*), τά Γιάννενα, ἡ Πάτμος, ἔρχονται νά προστεθοῦν τώρα νέα πνευματικά κέντρα, ὅπου χάρη σέ γενναίες χορηγίες Ἑλλήνων ἰδρύονται σχολεῖα, βιβλιοθήκες, τυπογραφεῖα. Τά πιό ἀξιόλογα εἶναι: ἡ Σχολή τοῦ Ζῶη Καπλάνη στά Γιάννενα καί ἡ σχολή τῶν Κυδωνιῶν στή μικρασιατική ἀκτή. Στήν πρώτη δίδαξε ἀπ' τό 1797 ὡς τό 1820 τά νέα φιλοσοφικά συστήματα καί τίς φυσικές ἐπιστήμες σέ ἀπλή γλώσσα ὁ Ἀθανάσιος Ψαλίδας, ἡ μεγαλύτερη πνευματική προσωπικότητα τῶν Ἰωαννίνων· στή δεύτερη ἀπ' τό 1800 ὁ Βενιαμίν ὁ Λέσβιος καί ὁ ἀντάξιος μαθητής του Θεόφιλος Καΐρης. «Οἱ φυσικομαθηματικοί αὐτοί ἐπιστήμονες, ὅπως γράφει ὁ μαθηματικός Νίκος Σωτηράκης, στάθηκαν στό ὕψος τῆς εὐρωπαϊκῆς ἐπιστήμης καί τό ξεπέρασαν μέ πρωτότυπες θεωρίες».

Ὁ Κοραῆς ἀρχίζει συστηματικά τή μεγάλη του ἐκδοτική προσπάθεια, δημοσιεύοντας τά «Αἰθιοπικά» τοῦ Ἡλιοδώρου στά 1804. Ὁ πρόλογός του, πού ἔχει μορφή ἐπιστολῆς πρὸς τό φίλο του Ἀλέξανδρο Βασιλείου, ἐγκαινιάζει τή σειρά τῶν Προλεγομένων στίς ἐκδόσεις του, πού σέ μεγάλο ποσοστό τιτλοφοροῦνται «Αὐτοσχέδιοι στοχασμοί». Μέσα στά πλαίσια τοῦ παιδευτικοῦ προγραμματισμοῦ του τοποθετεῖ ὁ Κοραῆς καί τήν ἔκδοση περιοδικοῦ, γιατί πιστεύει ὅτι θά συντελέσει ἀποφασιστικά καί γοργά στό φωτισμό τοῦ Γένους. Καί πραγματικά στά 1811 πραγματοποιεῖται ἀπ' τόν ἀρχιμανδριτῆ Ἄνθιμο Γαζή στή Βιέννη ἡ ἔκδοση τοῦ «Λόγιου Ἑρμῆ». Θέληση καί ἐπιθυμία τῶν ἐκδοτῶν καί συνεργατῶν εἶναι ν' ἀποτελέσει τό περιοδικό τό συνεκτικό δεσμό τῶν Ἑλλήνων πού ζοῦν εἴτε στήν τουρκοκρατούμενη Ἑλλάδα εἴτε ἔξω ἀπ' τόν Ἑλληνικό χῶρο. Τό αἰσθάνονται σάν (... τό πρόχειρον καί καθημερινόν μέσον διά τοῦ ὁποίου οἱ πεπαιδευμένοι συνομιλοῦσι τρόπον τινά μέ τό ἔθνος...), «... ἐν τῶν ὠφελιμωτέρων καί δρατηριοτέρων ἐπιχειρημάτων περὶ φωτισμοῦ τῆς πατρίδος...» «... ἔθνικόν, ὠφέλιμον γέννημα καί κτήμα ἠθικόν»*. Οἱ ἐκδότες του, ὅπαδοί τῆς νέας γλώσσας παίρνουν μέρος στή γλωσσική διαμάχη πού ἐπιτείνεται ἰδίως ἀνάμεσα στά 1816 καί 1820. Τήν πιό μεγάλη πολεμική τή δέχεται ὁ «Λόγιος Ἑρμῆς» ἀπό ἓνα ἄλλο περιοδικό πού ἐπίσης ἔβγαине στή Βιέννη, τήν «Καλλιόπη», ὄργανο τῶν ἀρχαϊστῶν.

Στήν ἐποχή αὐτή τῆς ἀκμῆς τῆς ἑλληνικῆς παιδείας παράλληλα πρὸς τή μέση ὁδὸ πού ἐκπροσωπεῖ ὁ Κοραῆς, ἐκδηλώνονται ἄλλες, ἀκραίες τάσεις: ἀπ' τή μιὰ μεριά οἱ τελείως συντηρητικές, οἱ ἀντίθετες πρὸς τό

* (βλ. σχετ. Αἰκατ. Κουμαριανοῦ, περιοδ. Ἐποχές Ὀκτώβρ. 1964, σ. 26).

Διαφωτισμό· καί οί τελείως ριζοσπαστικές ἀπ' τήν ἄλλη. Τῶν τελευταίων σαφείς εἰκόνες δίνουν τέσσερα ἔργα, ἀνώνυμα: ὁ «Ἀνώνυμος τοῦ 1789», ὁ «Ρωσαγγλογάλλος» τοῦ 1805, ἡ «Ἑλληνική Νομαρχία» τοῦ 1806, καί τέλος, οἱ «Κρίτωνος στοχασμοί». Τό συντηρητικό πνεῦμα ἐκπροσωπεῖται στήν τότε γραμματεία ἀπ' τό ψευδώνυμο ἔργο τοῦ Ἀθανάσιου Πάριου: «Ἀντιφώνησις πρὸς τόν παράλογον ζῆλον τῶν ἀπό τῆς Εὐρώπης ἐρχομένων φιλοσόφων (1802).

ἀρχαῖος

Χ
 Ρ Η Σ Τ Ο Σ Σ
 Ρ Η Σ Τ Ο Σ Σ
 Η Σ Τ Ο Σ
 Σ Τ Ο Σ
 Τ Ο Σ
 Ο Σ
 Σ

Κ
 Ν
 Η
 Κ
 Κ
 Κ

3. ΟΙ ΚΥΡΙΟΙ ΦΟΡΕΙΣ ΤΟΥ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΤΑ ΕΡΓΑ ΤΟΥΣ

1. Εὐγένιος Βούλγαρης (1716-1806)

Στὴν αὐγή τῶν νέων Ἑλληνικῶν διαμορφώσεων ἔχει ἐπικρατήσει ν' ἀναφέρεται τ' ὄνομα τοῦ Εὐγένιου Βούλγαρη. «Πνεῦμα ὀξύ καί εὐστροφό, μέ πλούσια ἐπιστημονική καί φιλοσοφική μόρφωση, ἄνθρωπος ζωηρός, μέ πολλά καί ποικίλα ἐνδιαφέροντα, πολυγνώστης, καλύπτει μέ τή μακρά ζωή του καί μέ τήν πολύτροπη δραστηριότητά του ὅλοκληρο τό 18ο αἰῶνα*».

Γεννήθηκε στήν Κέρκυρα τό 1716. Ἀρχίζει τό καθηγητικό του στάδιο στή Γιάννενα καί συνεχίζει τή διδακτική του δραστηριότητα στήν Κοζάνη, στό Ἅγιο Ὄρος (διευθυντής τῆς Ἀθωνιάδας Ἀκαδημίας), στήν Κωνσταντινούπολη. Τό 1762 ἀφήνει ὀριστικά τό γεωγραφικό χώρο, πού θά μπορούσε νά ὀνομαστεῖ μητροπολιτική Ἑλλάδα, καί ἀρχίζει τά ταξίδια. Καταλήγει στή Λιψία τῆς Γερμανίας, γιά νά ἐπιδοθεῖ σέ εἰδικότερες μελέτες καί νά τυπώσει τά βιβλία του.

Τό 1772 διορίζεται βιβλιοθηκάριος καί σύμβουλος στήν αὐτοκρατορική αὐλή τῆς Μεγάλης Αἰκατερίνης τῆς Ρωσίας. Ἀργότερα χειροτονεῖται μοναχός καί ἐπειτα Ἀρχιεπίσκοπος Σλαβινίου καί Χερσῶνας. Ἀπ' τή θέση αὐτή παραιτεῖται τό 1779 ὑπέρ τοῦ πατριώτη καί φίλου του Νικηφόρου Θεοτόκη καί γυρίζει στήν Πετρούπολη. Δύο χρόνια ἀργότερα ἀποσύρεται σέ μοναστήρι· πέθανε τό 1806.

Ἡ συγγραφική του ἐργασία εἶναι ἀπέραντη· συγγράφει πολλά φιλοσοφικά, θεολογικά καί ἐπιστημονικά ἔργα· μεταφράζει ἀρχαίους (τό *Βιργίλιο*) καί συγχρόνους του ξένους συγγραφείς καί καταγίνεται σέ διάφορες μελέτες. Τό βιβλίο ὅμως μέ τό ὄποιο φιλοσοφικά μόρφωσε τό Ἔθνος καί ἐγινε διάσημος εἶναι ἡ «Λογική του» (1766)*. Στό σύγγραμμα αὐτό, πού εἶναι γραμμένο στήν ἀρχαῖζουσα, ὁ Βούλγαρης, καταδικάζει τή μονοδιάστατη ἐμμονή στό στοχασμό τῶν ἀρχαίων καί ἀναφέρεται σέ δυτικούς φιλοσόφους τοῦ ΙΖ' καί ΙΗ' αἰῶνα (*Καρτέσιος, Νεύτωνα, Λόκ κ.ἄ.*) πού ἀνανέωσαν τή φιλοσοφική σκέψη.

Χαρακτηριστική ἀλλ' ὄχι ἀνεξήγητη εἶναι ἡ στάση τοῦ Βούλγαρη ἀπέναντι στό Βολταῖρο. Πρῶτος αὐτός ἢ σχεδόν πρῶτος ἔκανε γνωστό τό ὄνομα τοῦ Βολταίρου στήν Ἑλλάδα (τό 1776 μεταφράζει στή

* Ε.Π. Παπανοῦτσος, Νεοελληνική φιλοσοφία τ. Α', σ. 23.

* Ἀναλυτικές πληροφορίες γιά τή Λογική τοῦ Βούλγαρη παρέχει ὁ Henderson, Ἀναβίωση τοῦ Ἑλληνικοῦ Στοχασμοῦ, μέ εἰδικό κεφάλαιό του (σελ. 81-95 τῆς ἐλληνικῆς μετάφρασης).

έλληνικά τό «Μέμνονα» τοῦ Βολταίρου καί δυό χρόνια ἀργότερα ἕνα ἄλλο ἔργο του, τό «Δοκίμιον ἱστορικόν καί κριτικόν περὶ τῶν διχονοιῶν τῶν ἐν ταῖς ἐκκλησίαις τῆς Πολωνίας»), καί αὐτός πάλι εἶναι ἀπ' τοῦς πρῶτους πού θά ρίξουν ἐπάνω στό Βολταῖρο τήν πέτρα τοῦ ἀναθέματος. Εἶναι ἡ ἐποχή πού ἡ Μεγάλη Αἰκατερίνη, ἰδίως μετά τῆ Γαλλική Ἐπανάσταση καί πέρα, διακόπτει τίς σχέσεις της μέ τήν ἐλεύθερη γαλλική σκέψη καί συμφιλιώνεται μέ τοῦς Τούρκους.

Ὁ Βούλγαρης ἐγκαταστημένος στήν Πετρούπολη, γέρος πιά, ὁσφραίνεται τῆ γενική ἀλλαγὴ καί ἀπαρνιέται τίς προοδευτικές ἰδέες πού τοῦ ἦταν τόσο ἀγαπητές στόν καιρό τῆς νιότης του.

Στά 1790, σ' ἕνα γράμμα του πού δημοσιεύεται τόν ἐπόμενο χρόνο, κατατάσσει τό Βολταῖρο ἀνάμεσα στά «μεγάλα καί ξακουστά ἐπί δυσσεβεία ὀνόματα».

Ὅπως παρατηρεῖ ἕνας κριτικός, ὁ Βούλγαρης ἦταν ἕνα περίεργο ἀμάλαγμα βυζαντινῆς χριστιανικῆς παράδοσης καί δυτικοῦ πολιτισμοῦ.

Συγγράμματα

1. «Λογική», Λιψία 1766.
2. «Σχεδιάγραμμα περὶ Ἐνεξιθρησκείας», Λιψία 1768.
3. «Περὶ Εὐθανασίας», Πετρούπολις 1804.
4. «Στοιχεῖα Μεταφυσικῆς» (τ.3) Βενετία 1805.

2. Ἰώσηπος Μοισιόδακας (1725-1800)

Γεννήθηκε στή Ρουμανικὴ πόλη Τσερναβόδα στά 1725. Φτωχός, ἀλλὰ διψασμένος γιά παιδεῖα, ταξίδεψε μέσα καί ἔξω ἀπ' τήν Ἑλλάδα γιά νά μορφωθεῖ. Στά 1752 τόν βρίσκουμε στή Θεσσαλονίκη κι ὕστερα στή Σμύρνη. Ἄνικανοποίητος ἀπ' τήν περιδιάβασή του στά σπουδαῖα ἐκπαιδευτικά κέντρα τοῦ τόπου του καί τῆς ἐποχῆς του, στρέφει τῆ ματιά του καί πρὸς τῆ Δύση· ἀλλά δέν ἔχει τὰ οικονομικά μέσα. «Ὅταν ἐγὼ κατὰ τοῦς 1753», ἀφηγεῖται, «εὕρισκόμην ἐν Σμύρνη, ἐζήτησαν τήν ἀντίληψιν*» τοῦ τότε Σμύρνης καί τῶν λοιπῶν προῖσταμένων, ὥστε νά ὑπάγω εἰς τό Πατάβιον, τί δέν ἔκαμε, τί δέν εἶπεν ὁ Ἱερόθεος ὁ ἐξ Ἰθάκης, ὁ διδάσκαλος τῆς αὐτῆς Σμύρνης, ὥστε νά ἀποτρέψῃ τήν ζητουμένην ἀντίληψιν, ὡς καί ἀπέτρεψε τέλος αὐτήν· «Ἀθεῖζουσιν, κατεβόα σφαδάζων ὁ ἀνήρ, ὅσοι σπουδάζουσιν ἐν τῇ Φραγγίᾳ καί μετά τήν ἐπιστροφήν αὐτῶν συναθεῖζουσι καί ἐτέρους». Στά 1765 ὁ ἡγεμόνας τῆς Βλαχίας

* βοήθεια, προστασία.

Γρηγόριος Γκίκας* (1764-1766) τοῦ ἀναθέτει τὴ διεύθυνση τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Ἰασίου.

Στὴν Ἀκαδημία ὁ Μοισιόδακας, φωτισμένος ἄνθρωπος καὶ φορέας τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος, εἰσάγει μερικές πολὺ σημαντικές καινοτομίες· πρῶτα διδάσκει στὴν ἀπλή γλῶσσα¹, γιὰ νὰ γίνεται ἀντιληπτός ἀπ' τοὺς μαθητές του· στὰ ἀρχαῖα ἑλληνικά βάζει τοὺς μαθητές του νὰ μεταφράζουν ἀπλά καὶ ν' ἀναλύουν τὸ περιεχόμενο τῶν κλασικῶν κειμένων· καὶ τὸ σπουδιαότερο, ἀρχίζει τὴ διδασκαλία τῆς φιλοσοφίας ὄχι μὲ τὴ λογική, ἀλλὰ μὲ τὰ μαθηματικά². Αὐτός ὁ τελευταῖος νεωτερισμός ἐξοργίζει τοὺς «γραμματικούς»· στὰ 1777 ὁ Μοισιόδακας παραιτεῖται ἀπ' τὴ θέση του*, καὶ πηγαίνει στὴ Βιέννη.

Ὁ Μοισιόδακας πίστευε σὲ μιὰ ἀνανέωση τῆς παιδείας μὲ προγράμματα διδασκαλίας προσαρμοσμένα στὰ εὐρωπαϊκὰ πρότυπα καὶ στίς ἀπαιτήσεις τῆς ἐποχῆς, ἀλλὰ οἱ προσπάθειές του ἀπέτυχαν. Μόνη χαρὰ καὶ ἀπασχόληση ὡς τὸ θάνατό του (1800) τοῦ μένει ἡ συγγραφή. Μεταφράζει τὴν «Ἠθική φιλοσοφία» τοῦ Ἰταλοῦ φιλόσοφου MURATORI, δημοσιεύει τὴν πραγματεία του «Περὶ παιδῶν ἀγωγῆς ἢ Παιδαγωγία», «σύγγραμμα πραγματικά πολῦτιμο γιὰ τὸν Ἕλληνα δάσκαλο καὶ πατέρα τῆς ἐποχῆς του», ὅπως γράφει ὁ Κριαρᾶς, τὴν «Ἀπολογία» του καὶ τέλος μιὰ «Θεωρία τῆς Γεωγραφίας». Ἡ «Ἀπολογία» ἐκφράζει τὸ Μοισιόδακα ὅσο κανένα ἄλλο ἀπ' τὰ ἔργα του. Δέν πρόκειται γιὰ βιβλίο συστηματικό, ἀλλὰ γιὰ μιὰ συλλογὴ ἀπ' ὁμιλίες, προσφωνήσεις, ὑποδειγματικά μαθήματα καὶ ἀπολογητικά κείμενα. Εἶναι ἡ πιὸ γνωστὴ πηγὴ γιὰ τὸ πῶς ἀντιλαμβάνονταν ὁ Μοισιόδακας τὴν «ὕγιή φιλοσοφία»*.

«Εἶναι ὕγιής φιλοσοφία θεωρία ὀλική, ἥτις ἐρευνᾷ τὰς φύσεις τῶν πραγμάτων ἀεὶ πρὸς τὸ τέλος, ὥστε νὰ συντηρήσῃ νὰ συστήσῃ, τὴν ἀληθινὴν εὐδαιμονίαν, τὴν ὁποῖαν ὁ ἄνθρωπος, ὡς ἄνθρωπος, δύναται ν' ἀπολαύσῃ ἐπὶ τῆς Γῆς». (Ἄπ. 96).

Ἄπορριπτει τὴ σχολαστικὴ ἔπαρση καὶ τίς κούφιες ἰδέες καὶ δέν ἐπιτρέπει νὰ γίνεται καμιὰ ἀναφορά σὲ καμιὰ αὐθεντία, εἴτε πρόκειται γιὰ τὸν Πλάτωνα, τὸν Ἀριστοτέλη, τὸ Leibnitz, τὸ Νεύτονα, ἢ ὅποιονδήποτε ἄλλο. Παραδέχεται ὅτι ἡ «ὕγιής φιλοσοφία» περιλαμβάνει πέντε

* Στὴ Βλαχία ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἑλληνικὴ παιδεία ἔδειξαν ἀκόμη καὶ ντόπιοι ἡγεμόνες καὶ ἰδιαίτερα ὁ Γρηγόριος Γκίκας. Στὰ 1766 ἔκτισε νέο κτίριο, φρόντισε γιὰ τὴν ἐποπτεία τῶν σχολείων, γιὰ τὴν πορεία τῶν μαθημάτων καὶ τὴν ἐνίσχυση τῶν ἀπόρων κτλ. Στὴν Ἀκαδημία Ἰασίου δίδαξαν ἐπιφανεῖς Ἕλληνες διδάσκαλοι: Ὁ Νικηφόρος Θεοτόκης, ὁ Ἰωσήπος Μοισιόδακας κ.ἄ. Χάρη στὴ μόρφωση καὶ στὸ κύρος τους ἡ Ἀκαδημία ἀπέκτησε τὴ σπουδαιότητα ἐνός Πανεπιστημιακοῦ κέντρου στὴν ἐγγὺς Ἀνατολή.

** Ε.Π. Παπανοῦτσος, Νεοελληνικὴ φιλοσοφία, τ. Α' σ. 29.

επί μέρους μαθήσεις: Ἠθική, Μεταφυσική, Φυσική, Μαθηματικά καὶ αὐτό πού ὀνομάζεται Λογικοκριτική.

ἽΟλοι ὁμως αὐτοὶ οἱ τομεῖς, μ' ἐξαίρεση τῆ Μεταφυσικῆ χαρακτηρίζονται ὡς σπουδές μέ πρακτικό προσανατολισμό*.

Μέ τό Μοισιόδακα «εἰσβάλλει» στό χῶρο τῆς νεοελληνικῆς παιδείας ἡ νεοελληνική σκέψη.

Συγγράμματα

1. Ἠθική φιλοσοφία, μετ. ἀπ' τὰ Ἱταλικά τοῦ φιλοσόφου MURATORI, 1762.
2. Πραγματεία περὶ παίδων Ἀγωγῆς ἢ Παιδαγωγία, 1779.
3. Ἀπολογία.

Κείμενα**

- 1** Τρεῖς εἶναι οἱ λόγοι κυρίως, ὑπό τῶν ὁποίων προαχθεῖς προέκρινα τό ἀπλοῦν ὄφου ἀπό τοῦ Ἑλληνισμοῦ (ἀρχαίας ἑλληνικῆς γλώσσας).

ἽΟ πρῶτος μέν εἶναι διότι ἡ σαφήνεια, ὁσάκις τά πράγματα ἐκτίθενται ἀπλοϊκῶς, προσλαμβάνει ἐπίτασιν, ὁ δεῦτερος δέ, διότι τά πράγματα ἐκτεθειμένα ἀπλοϊκῶς, γίνονται νοητά καὶ αὐτοῖς τοῖς μὴ ἀψαμένοις Γραμματικῆς, ὁ τρίτος δέ, διότι καλόν εἶναι τέλος, ὅτι καὶ οἱ Ἑλληνες αὐτοὶ νά γράψωσιν εἶτε περὶ τῶν Ἑπιστημῶν, εἶτε περὶ πραγμάτων ἄλλων ἐν τῇ τετριμμένῃ, ἐν τῇ κοινῇ διαλέκτῳ αὐτῶν». (Θεωρία τῆς Γεωγραφίας, σελ., Χ.).

- 2** «Πάντα τά σχολεῖα κοινῶς τῆς Ἑλλάδος συνηθίζουσι νά προοιμιάζωσι τὴν Φιλοσοφίαν ἀπό τῆς λογικῆς, καὶ μήτε ὁ κλεινός Εὐγένιος αὐτός δέν ἐφάνη ἀντικρουκῶς αὐτῇ τῇ τάξει» (Α, 13).

«Βλέπων τό λοιπόν ἐγῶ αὐτὴν τὴν ἀξιολογώτατην πρόοδον τῆς Φιλοσοφίας, καὶ ἐπιθυμῶν, ὅτι καὶ τά ἡμέτερα σχολεῖα νά μεθέξωσιν αὐτῆς τῆς προόδου, ἔκρινον νά μιμηθῶ τοὺς Εὐρωπαίους, καὶ νά προοιμιάσω τὴν παράδοσιν τῆς Φιλοσοφίας ἀπό τῆς Μαθηματικῆς» (Α, 25).

«ἽΕτεροι δύο αἰτίαι μέ ἐκίνησαν νά προοιμιάσω τὴν παράδοσιν τῆς Φιλοσοφίας ἀπό τῆς Μαθηματικῆς. ἽΗ πρώτη εἶναι, διότι ἐνόμισα πῶς, δυνάμει τῆς Μαθηματικῆς καὶ τῆς Φυσικῆς, πᾶσα ἡ λοιπὴ πολυμάθεια ἀπλῶς δύναται νά λάβῃ ὑπόληψιν καλὴν τοῖς ἡμετέροις. ἽΗ Μαθηματικὴ, καὶ κατ' ἐξοχὴν ἡ Φυσικὴ, εἶναι ἐπιστῆμαι ἐνασχολούμεναι κυρίως περὶ τά αἰσθητά... καὶ ἐπομένως ἰκαναὶ νά ἐνσταλάξωσι περιεργίαν, φιλομάθειαν ἐν τῷ νῷ πάντων ἀπλῶς τῶν ἡμετέρων...» (Α, 30).

* G.P. HENDERSON, ἽΗ ἀναβίωση τοῦ Ἑλληνικοῦ στοχασμοῦ, σ. 136.

** Διευκρίνιση:

Τά κείμενα πού ἀπανθίζονται στό βιβλίό καταχωρίζονται μέ τὴν ὀρθογραφικὴ μορφή τους.

3. Δημήτριος Καταρτζής (περ. 1730-1807)

Ὁ Δημήτριος Καταρτζής ἢ Φωτιάδης γεννήθηκε στὴν Πόλη στὰ 1730. Ἐκεῖ μεγάλωσε καὶ σπούδασε. Τὰ περισσότερα χρόνια τῆς ζωῆς του τὰ πέρασε στὸ Βουκουρέστι, ὅπου κατέλαβε ὑψηλά δικαστικά ἀξιώματα, καὶ τιμήθηκε καὶ μὲ τὸν τίτλο τοῦ Μεγάλου Λογοθέτη τῆς Βλαχίας. Οἱ σύγχρονοὶ του τὸν τιμοῦσαν βαθύτατα. Τὸν ὀνόμαζαν «Μακὴνα τῶν σοφῶν τῆς Βλαχίας» καὶ «σεβάσμιο Πατριάρχῃ τῶν λογίων». Ἡ ἐπίδραση τοῦ ἔργου του ἦταν μικρὴ, ὅμως ἡ προσωπικὴ του ἀκτινοβολία στάθηκε μεγάλη, καὶ εἶναι αἰσθητὴ σὲ πολλοὺς ἐκπροσώπους τῆς Ἑλληνικῆς Παλιγγενεσίας: Ρήγα, Γρηγόριο Κωνσταντά, Δανιὴλ Φιλιππίδῃ καὶ σ' ἄλλους.

Ὁπαδὸς τοῦ Γαλλικοῦ διαφωτισμοῦ καὶ τῶν ἐγκυκλοπαιδιστῶν ἐπικαλεῖται συχνά στίς συγγραφές του τὸν D' ALEMBERT καὶ τὸν DIDEROT. Κατέχει ξεχωριστὴ θέση στὴν ἱστορία τοῦ γλωσσικοῦ μας ζητήματος. Ὑπέρμαχος τῆς δημοτικῆς¹, τῆς «φυσικῆς», ὅπως λέει, γλώσσας τοῦ λαοῦ, ἔγραψε μὲ πειστικότητα γιὰ τίς ἀρετές της καὶ τόνισε τὴν ἀνάγκη νὰ καλλιεργηθεῖ ἡ γλώσσα αὐτὴ συστηματικά, γιὰ νὰ προαχθεῖ μὲ τὴ βοήθειά της ἡ παιδεία τοῦ Ἔθνους. Βασικὴ μέριμνά του «ἡ κοινὴ προκοπὴ»· «καί, ἂν θέλωμεν μὲ θεμέλιον νὰ τὸ κατορθώσωμεν αὐτό, πρέπει νὰ ἐνώσωμεν τὴν δυνάμιν μας πολλοί: νὰ μεταφράζουμε στ' ἀπλοελληνικά κάθε χρήσιμο βιβλίον, νὰ διαδοθοῦν τὰ σχολεῖα², νὰ συσταθοῦν ὑποτροφίες καὶ φυτώρια δασκάλων, νὰ συγχρονισθῇ ἡ παιδεία, νὰ ἐκλαίκευθοῦν προπάντων οἱ ἐπιστῆμες, νὰ φέρουμε στὸ ταλαίπωρο Γένος «τὴν Ἑλληνικὴν παιδεῖαν καὶ τὴν μάθησιν τῆς Εὐρώπης». Καὶ ὅλα αὐτὰ νὰ γίνουν στὴ «φυσικῆ» γλώσσα, τὴ ρωμέϊκα³· «Εἶν' ἀνάγκη νὰ συγγράψουμε τίς ἐπιστῆμες καὶ τέχνες ρωμαί(ι)κα, γιὰ νὰ προκόβουν οἱ νέοι μας πῶς γρήγορα καὶ μὲ πιὸ θεμέλιον εἰς ὅλα».

Ὁ Καταρτζής ὅμως ἀργότερα (1791) ἐγκαταλείπει τὴν ἀναμορφωτικὴ του προσπάθεια, ἀναφορικὰ μὲ τὴ δημοτικὴ γλώσσα, καὶ ἀρχίζει νὰ γράφει «κατὰ τὸ ὕφος τῶν σπουδαίων, ἀδιαφορώντας μὲ ὅ,τι τρόπον καὶ ἂν εἶναι, μόνον «νὰ ὠφελῆσω τὸ γένος μου».

Τὸ ἔργο του ὀλοκληρώθηκε μέσα σὲ πολὺ λίγα χρόνια ἀπ' τὸ 1783-1791. Ἀπὸ κεῖ καὶ πέρα ἡ ὁρμὴ του κοπάζει καὶ ἡ δημιουργικὴ του πνοὴ ἐλαττώνεται, γιὰτὶ ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση δημιουργεῖ νέες καταστάσεις.

Ὁ Καταρτζής ἀνήκει στὴν ἔξοχη γιὰ τίς πνευματικὲς ἐπιδόσεις τοῦ Γένους περίοδο τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, στὰ 70-80 χρόνια δηλαδὴ, ποὺ προηγήθηκαν ἀπ' τὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1821, καὶ κατέχει μιά ἀπ' τίς πρῶτες θέσεις.

¹ δημοτικὴ, νέα ἑλληνικὴ.

Συγγράμματα

1. «Σχέδιο ότ' ή ρωμαίικια γλώσσα, όταν καθώς λαλιέται καί γράφετ', έχει στα λογογραφικά της τή μελωδία, καί στα ποιητικά της τό ρυθμό, καί τό πάθος καί τήν πειθώ στα ρητορικά της· ότι τέτοια, είναι σάν τήν 'Ελληνική*, κατά πάντα καλύτερ' άπ' όλαις ταίς γλώσσαις. Κι' ότ' ή καλλιέργιά της, κι' ή συγγραφή βιβλίων σ' αύτήνα είναι γενική καί όλική άγωγή του έθνους». Τό έργο του είναι τό γλωσσικό του μανιφέστο.
2. «Σχέδιο τής άγωγής τών παιδιών Ρωμηών καί Βλάχων, πού πρέπει νά γίνεται μετά λόγου στα κοινά καί σπητικά σκολειά». Με τό έργο αυτό ό Καταρτζής προσπαθει ν' άνοιξει ένα δρόμο κεινούριο στην άγωγή τών παιδιών.
3. «Γραμματική τής φυσικής γλώσσας». Καί άλλα.

Κείμενα

1

‘Η γλώσσα έφευρέθηκε για νά κοινολογούμε τής ιδέαις μας άναμεταξύ μας, καί για νά καταλαβαίνουμε μ' εύκολία ένας τόν άλλον· αυτό λοιπόν δέ γίνεται σωστά καί όρθά, ά δέ λαλούμε ή δέν άκούμε τή γλώσσα ... όπου συνηθίσαμε νά λαλούμε καί ν' άκούμ' άπτά μικράτα μας· τό όποιο σ' έμας είν' ή ρωμαίικια γλώσσα» (δημοτική νέα έλληνική).

2

«Διδάσκοντας τά παιδιά, πρέπει νά προβαίνουμε μεθοδικώς κατά φύσιν, ήγουν σ' εκείνην τήν γλώσσα πώχει τό παιδί έξι, σ' αύτήνα νά τό δίνουμ' ιδέαις· ή θέλωντας νά τό διδάξουμ' άλλα, νά του τήν έξηγούμε σ' εκείνην πού ξέρ'· άλλώς είν' ό κόπος μας μάταιος ...». Τά παιδιά έχουνε πάθη καθώς κι' οί μεγάλοι ... αυτά λοιπόν δέν πρέπει νά πάσχουμε νά τά σβύσουμε στα παιδιά καί νά τά κάμουμε τάχ' άπαθή, γιατί «χωρίς τά πάθη δέ γίνεται καλύτερο τό παιδί, αλλά γένετ' ένα κούτζουρο. 'Εκείνο πού τυχαίνει (πρέπει) μάλλον, είναι νά οικονομούμε τά πάθη τους προς τήν ίδια τους επίδοσι, καί μέ τουτο νά δίνουμε καλαις έξεις, ή όποίες είναι άρεταίς κ' έχουν τήν έδρα τους στα πάθη, ή μάλλον ειπείν αύταίς είναι τά ίδιαπάθη, βαλμέν' άπτό λόγο σέ τάξι».

4 Δ. Φιλιππίδης - Γ. Κωνσταντάς Γεωγραφία Νεωτερική περί τής 'Ελλάδος

‘Ο Δημήτριος Δανιήλ Φιλιππίδης καί ό Γρηγόριος Κωνσταντάς γεννήθηκαν στή δεκαετία άνάμεσα στα 1750 καί 1760 στίς Μηλιές, τή μικρή πολιτεία του Πηλίου. Στα 1780-1790 βρίσκονται στίς 'Ηγεμονίες, καί μαζί μέ μιá ομάδα νέων, άνάμεσα στους όποίους καί ό Ρήγας, άποτελούν τόν

* άρχαία 'Ελληνική

«κύκλο» του Καταρτζή. Αὐτός στάθηκε γιά τούς Δημητρίεις* —μ' αὐτό τό ὄνομα θά ὑπογράψουν στά 1791 τόν πρῶτο τους πνευματικό μόχθο, τή Νεωτερική Γεωγραφία —, ἐμπνευστής καί ὁδηγός τους. Πηγές τους γιά τή συγγραφή ὑπῆρξαν οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες γεωγράφοι, ἰδίως ὁ Στράβων καί ὁ Πausanias, ἡ GEOGRAPHIE MODERNE καί οἱ γεωγράφοι τοῦ 18^{ου} αἰώνα. Ἡ μέθοδος πού ἐφάρμοσαν γιά τή συγκέντρωση τοῦ γεωγραφικοῦ ὕλικου τους ἦταν πρωτότυπη· βασίστηκαν στήν ἐμπειρία καί στήν αὐτοψία.... «Τριγύρω εἰς τή Βοσκόπολι εἶναι χώραις πολλάῖς καί χωριά τῶν ὁποίων ἡ περιγραφή ἀνήκει εἰς ἓνα αὐτόπτη ...» Εἶδαν τόν ἑλληνικό χώρο ὡς παρόν καί τόν περιέγραψαν μέ κάθε δυνατή λεπτομέρεια καί ἀκρίβεια σέ στενή σχέση καί συνάρτηση μέ τόν ἄνθρωπο. Ἡ ὕλη τοῦ βιβλίου χωρίζεται σέ δύο ἐνότητες, στό «Βιβλίον πρῶτον», ὅπου τά «Περί γῆτινης σφαίρας ἐν γένει» καί στό «Βιβλίον δεῦτερον», ὅπου τά «Περί Εὐρώπης ἐν γένει». Τό κεφάλαιο τῆς Γεωγραφίας πού ἀναφέρεται στήν περιγραφή τῆς Μαγνησίας¹ ἀποτελεῖ τήν ἐφαρμογή τῶν θεωρητικῶν προβληματισμῶν τῶν Φιλιππίδη-Κωνσταντᾶ.

Ἡ γλώσσα² στήν ὁποία ἔγραψαν οἱ Δημητρίεις τή Γεωγραφία τους εἶναι ἡ «φυσική» (ἀπλή γλώσσα), πού εἶχαν χρησιμοποιήσει οἱ προηγούμενοι γεωγράφοι (*Μελέτιος, Χρύσανθος, Νοταράς-Φατζέας*).

Τό 1884 ὁ Ἄντ. Μηλιαράκης³ ὑπογράμμισε τή σημασία τῆς Νεωτερικῆς Γεωγραφίας γιά τή νέα φιλολογία. Ὁ Κ.Θ. Δημαράς τή χαρακτήρισε «... κείμενο φωτεινό, σχεδόν ἰσάξιο νά συγκριθεῖ μέ τό Ὑπόμνημα τοῦ Κοραῆ καί σχεδόν ἰσότιμο μέ τή «Νομαρχία»**, «ἓνα ἀπό τά πιό σημαντικά βιβλία τῆς ἐποχῆς τοῦ διαφωτισμοῦ».

Βιβλιογραφία

Γεωγραφία Νεωτερική, Αἰκ. Κοσμιανοῦ. Ἐκδόσεις Ἑρμῆς 1970.

Κείμενα

Κείμενα Νεωτερικῆς Γεωγραφίας.

1

Μέσα εἰς αὐτά τά κάρπιμα καί ἐπικερδῆ δάση φωλεύουν 24 χωριά, διὰ τά ὁποῖα θέλομεν εἰπεῖ παρακάτω κομμάτι πλατύτερα, μέ τό νά εἶναι πατρίδα μας, καί ἔχομεν ὀλίγη ἰδέα αὐτῆς καί χρέος νά εἰποῦμε ἐκεῖνο ὁπού ἤξεύρομεν διὰ τά μάθουν καί ἄλλοι ὁπού δέν τό ἤξεύρου, πρὸς τούτοις νά δώσωμεν καί παράδειγμα εἰς τούς λοιπούς λογιωτάτους μας· ἄν μᾶς μιμηθοῦν καί ἄλλοι, καί περιγράψῃ καθένας τόν τόπο ὁπού ἐγεννήθηκε, ὄχι μαθηματικῶς μήτε μέ ἀκρίβειαν γεωγραφική, διορίζοντας δηλαδή μήκη καί πλάτη· ἐπειδὴ αὐτό ἡ δυστυχία τοῦ Ἕθνους μας δέν τό συγχωρεῖ ἀκόμ' ὄχι λέγω μαθηματικῶς καί

* Ὀνομάζονται «Δημητρίεις» γιατί κατάγονται ἀπ' τή Δημητριάδα, παλιό ὄνομα τῆς περιοχῆς τῆς Μαγνησίας.

** Κ.Θ. Δημαράς, *Φροντίσματα, «Γρηγ. Κωνσταντᾶς»*, 1962, σ. 62.

γεωγραφικῶς, ἀμῆ διηγηματικῶς, ἰστορῶντας καθένας τί χώραις καί χωριά ἐχει ὁ τόπος του, τί διοίκησι, πόσας ψυχᾶς, κάθε χωριό, τί ἀνθρώπους, τί ἤθη, τί θρησκεία, τί δένδρα, τί εἰσοδήματα, τί ζῶα, ποιά θάλασσα τόν γειτονεῦει, μέ ποιά ἄλλη ἐπαρχία συνορεύει, λέγωντας ἀφιλοπροσώπως ὅ,τι ἀξίεπαινο, ἢ ἀξιοκατηγόρητο ἔχουν οἱ συμπατριῶται του, καί αὐτό ἂν φιλοτιμηθοῦν αὐτήν τήν καλήν καί ἐπαινετή φιλοτιμία καί τό κάμουν ὅλοι, νά ὅπου ἀποχτοῦμεν καί ἡμεῖς μιά χωρογραφία τοῦ τόπου μας, πρᾶγμα ἀναγκασιότατο καί ὠφελιμώτατο εἰς ὅλους, καί ἂν ὄχι μέ τόση πολυμάθεια καί ἀκριβεία, μά ποῖο ἔθνος ἐστάθηκε στήν ἀρχή, ἢ στήν παλιγγενεσία του σοφό· ὁ χρόνος καλλιτερεύει ὅλα, καί φθάνει, μόνο νά ἀρχίσῃ ἓνα ἔθνος νά ἀγαπᾷ νά μαθαίνει νά περιεργάζεται, νά ἐξετάξῃ καί νά μήν καταφρονῇ ἐκεῖνα ὅπου εἶναι εὐκόλα νά μάθῃ. (Νεωτ. Γεωγρ., σ. 102).

2

Ἡ γλῶσσα μας, κοντά εἰς τά ἄλλα προτερήματα ὅπου ἔχει, εἶναι καί πολλά ἀρμονική καί ποιητική, καί ὅλα τά ξένα ἔθνη τό ὁμολογοῦν, ἡμεῖς μόνον δέν τό ἤξεύρομεν, καί φαίνεται πῶς εἴμασθε ἓνα ἔθνος γηραλέο, καί πάσχομεν τό πάθος μερικῶν γερόντων ὅπου διά τήν ἐπιπέδωσιν τῶν ματιῶν μας δέν βλέπομεν ἀπό κοντά νά καταλάβωμεν τί θησαυροῦ ἔχομεν. (Ν. Γεωγρ. σ. 44).

1

3

«[...] περί τοῦ πονήματος τούτου, ὅπερ εἰς ὀλίγους εἶναι σήμερον γνωστόν ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς, εἰς ὀλίγιστους δ' ἐξ ἀναγνώσεως ἔνεκα τῆς σπανιότητός του, προτιθέμενοι νά πραγματευθῶμεν ἐνταῦθα, προλέγομεν, προλαμβάνοντες τήν εὐλογον περιέργειαν τοῦ ἀναγνώστου, ὅτι δέν πρόκειται περί γεωγραφίας, ἐκ τῶν συνήθων, ὧν γίνεται χρῆσις ἐν τοῖς σχολείοις πρός διδασκαλίαν τῶν παιδῶν, ἀλλά περί βιβλίου μοναδικοῦ ἐν τῇ νέᾳ ἑλληνικῇ φιλολογία, ἐν τῷ ὀπιῶν τό πρῶτον μετά θάρρους παρέστησαν, τήν πολιτικὴν αὐτῆς κατάστασιν ὑπό τῆν δουλείαν, καί ὑπό τό φθοροποιόν σύστημα τῆς τουρκικῆς διοικήσεως. (Ἄντ. Μηλιαράκης, «Δανιὴλ Φιλιππίδης καί ἡ Γεωγραφία αὐτοῦ 1791», περ. «Ἐστία». ΙΘ', 1885, σ. 114).

5 Ρήγας Βελεστινλῆς (1757-1798)

Στά πρῶτα χρόνια ἐπειτα ἀπ' τήν ἀπελευθέρωση τοῦ τόπου ἀπ' τόν τουρκικό ζυγό στά καφενεῖα καί στά σπῖτια, στίς πολιτεῖες καί στά χωριά, ἔβλεπες κρεμασμένη μιά χαλκογραφία πού παράσταινε τήν Ἑλλάδα κουρελιασμένη, γονατισμένη κι ἄλυσσοδεμένη. Δύο ἄντρες γύρευαν νά τή σηκώσουν σπάθζοντας τά δεσμά της· ὁ ἓνας ἦταν ὁ Κοραΐς κι ὁ ἄλλος ὁ Ρήγας. Τέτοια θέσις τμητική ἀναγνώριζε τό σκλαβωμένο Γένος στόν Ἐθνομάρτυρα Ρήγα.

Γεννήθηκε γύρω στό 1757 στό Βελεστίνο· ἐκεῖ ἔμαθε τά πρῶτα γράμματα καί συνέχισε, κατά τήν παράδοση, τίς σπουδές του στή Ζαγορά ἢ σ' Ἄμπελάκια. Γιά τίς σπουδές του ἔχουμε ἓναν ὠραῖο χαρακτηρισμό ἀπ' τόν ἴδιο. Στόν πρόλογο ἑνός διδακτικοῦ βιβλίου του

γράφει:* «Η αιτία όπου μετεχειρίσθην άπλοῦν ὕφος ἦτον διὰ νά μήν προξενήσω μέ τήν γριφότητα τοῦ Ἑλληνισμοῦ (= ἀρχαϊσμοῦ) εἰς τοὺς ἄλλους ἐκεῖνο όπου ὁ ἴδιος ἔπαθα σπουδάζοντας».

Στά παιδικά καί ἐφηβικά του χρόνια ἔζησε ἴσως τή μεγάλη ἀναστάτωση, πού προκάλεσε ἡ ἐπανάσταση τοῦ 1770, καί κατόπιν τά δύσκολα χρόνια τῆς ἀρβανιτοκρατίας στή Θεσσαλία. Ἀπ' τή Θεσσαλία πρέπει νά ἔφυγε, ὅπως λέει χαρακτηριστικά ἕνας ἀπ' τοὺς βιογράφους του, «μέ τό ὄνειρο μιᾶς καλύτερης σταδιοδρομίας στό ἐμπόριο ἢ στά γράμματα»*.

Πηγαίνει πρῶτα στήν Πόλη. Γύρω στά 1785 κατορθώνει νά μπεῖ στό φαναριώτικο περιβάλλον καί γίνεται γραμματέας τοῦ ἡγεμόνα Ἀλέξανδρου Ὑψηλάντη, πάππου τῶν Ὑψηλάντηδων τοῦ Εἰκοσιένα.

Στά 1788 τόν βρίσκουμε ἐγκαταστημένο στή Βλαχία μαζί μέ τή μητέρα του καί τόν ἀδερφό του. Στή Βλαχία σταδιοδρομῶς γραμματικός τοπικῶν ἀρχόντων, ὡς διοικητικός καί διπλωματικός υπάλληλος. Τόν Ἰούνιο τοῦ 1790 προσλαμβάνεται στήν ὑπηρεσία τοῦ βαρῶνου Ντέ Λάγγενφελδ*** (LANGENFELD) καί τόν συνοδεύει στή Βιέννη. Ὁ Ρήγας ἔμεινε στήν ὑπηρεσία τοῦ Λάγγενφελδ καί στή Βιέννη ὡς τόν Ἰανουάριο τοῦ 1791.

Ἡ Βιέννη στάθηκε γιά τό Ρήγα πραγματική ἀποκάλυψη, γιατί ἐκεῖ εἶχαν συγκεντρωθεῖ πολλὰ ἀπ' τά πιό ζωντανά στοιχεῖα τοῦ ἔθνους. Στό διάστημα τῆς ἐκεῖ παραμονῆς του τυπώνει δύο βιβλία: Τό «Σχολεῖον τῶν ντελικάτων ἐραστῶν»****, καί τό «Φυσικῆς ἀπάνθισμα¹ διὰ τοὺς ἀγχίνους καί φιλομαθεῖς Ἑλληνας...».

«Δέ θά βροῦμε στό «Φυσικῆς ἀπάνθισμα, γράφει ὁ Βρανούσης**** τόν εἰδικό ἐπιστήμονα. Φιλοδοξία τῶν λόγων πατριωτῶν ἦταν ὁ «φωτισμός» τοῦ Γένους. Ἡ φυσική στόν αἰῶνα τοῦ ὀρθοῦ λόγου εἶναι ἡ νέα, ἡ κατεξοχήν «ἐπιστήμη», βάση καί ἀφετηρία τοῦ φωτισμοῦ».

* Βλ. σχετ. Π.Σ. Πίστας, Ρήγας, Σχολεῖον τῶν ντελικάτων ἐραστῶν, σ. ιε'.

** Λ. Βρανούσης, σ. 14.

*** Τοπικός ἀρχοντας τῆς Οὐγγροβλαχίας, βογιάρος ἢ ἀξιωματοῦχος, ἐλληνικῆς καταγωγῆς.

**** Τό «Σχολεῖον τῶν ντελικάτων ἐραστῶν», μιᾶ ἀρκετά «πρωτότυπη διασκευῆ ἔξι ἐρωτικῶν διηγημάτων τοῦ Γάλλου Rétif de la Bretonne», εἶναι τό νεανικό ἔργο τοῦ ἔθνομάρτυρα Ρήγα Βελεστινλή, ἀφιερωμένο ἀπ' τόν ἴδιο «εἰς τές αἰσθάντικές νέες καί νέους» τοῦ 1790. Μέ τό βιβλίό του αὐτό ὁ Ρήγας ἔδινε τήν πρώτη ὠθηση γιά τή δημιουργία νεοελληνικῆς πεζογραφίας καί γιά τή γένεση εἰδικά τοῦ νεοελληνικοῦ διηγήματος· ταυτόχρονα ἐξέφραζε τήν ἠθική καί ἰδεολογική ὁρμή πού εἶχαν τήν ἐποχὴ ἐκεῖνη οἱ νέες κοινωνικῆς δυνάμεις στήν Ἑλλάδα.

***** Λ. Βρανούσης, Ρήγας, σ. 251—254.

Ἡ διαπραγμάτευση τῶν θεμάτων γίνεται σέ ἀπλή γλώσσα, μέ τρόπο διαλογικό καί μαρτυρεῖ τόν παιδαγωγικό χαρακτήρα τοῦ ἔργου καί τήν προσπάθεια τοῦ μεταφραστή γιά τήν ἐκλαίκευση τῶν ἐπιστημονικῶν γνώσεων, γιά τήν ἀπολύτρωση τοῦ στοχασμοῦ ἀπ' τίς «προλήψεις» καί τήν προπαρασκευή τοῦ ἐδάφους γιά τήν καλλιέργεια τῶν ἐπαναστατικῶν ἰδεῶν. Ἡ ἐπιγραμματική φράση: «Ὅποιοι ἐλεύθερα συλλογᾶται, συλλογᾶται καλά», συμπυκνώνει ὅλο τό νόημα τοῦ φιλελευθερισμοῦ τῆς ἐποχῆς καί ἀποτελεῖ τό βᾶθρο τῶν ἰδεολογικῶν πεποιθήσεων καί τό σῦνθημα τῶν ἐθνοδιαφωτιστικῶν προσπαθειῶν τοῦ Ρήγα.

Τό μετέπειτα ἔργο του

Ἦταν ἀπό μία μακρά σχετικῶς «μεταβατική περίοδο παραμονῆς στή Βλαχία καί προπαρασκευῆς», ὁ Ρήγας θά ξαναπαίει στή Βιέννη τόν Αὔγουστο τοῦ 1796, γιά νά συνεχίσει, πλαισιωμένος αὐτή τή φορά ἀπό μία ὁμάδα συνεργατῶν του, τό ἐκδοτικό του ἔργο. Τό 1797 τυπώνει καί κυκλοφορεῖ μία σειρά ἀπό χάρτες: «Νέα Χάρτα τῆς Βλαχίας», «Γενική Χάρτα τῆς Μολδαβίας», «Μεγάλη Χάρτα τῆς Ἑλλάδος», μία χαλκογραφία τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου καί δύο βιβλία, τόν «Ἡθικό Τρίποδα» καί τόν «Ἀνάχαρση».

Ἀπ' τά ἔργα τοῦ Ρήγα τό πιό σημαντικό εἶναι: Ἡ «Νέα Πολιτική Διοίκηση τῶν κατοίκων τῆς Ρούμελης (ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδας), τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, τῶν Μεσογείων Νήσων καί τῆς Βλαχομπογδανίας» πού περιεῖχε: α) μία ἐπαναστατική προκήρυξη,² β) διακήρυξη τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου³, γ) τό κυρίως σύνταγμα τοῦ Ρήγα⁴ καί δ) τό γνωστότατο «Θούριο»⁵, τό «ἱερώτερο ἄσμα τῆς φυλῆς μας», ὅπως γράφει ὁ Τερτσέτης.

Ὁ μαρτυρικός του Θάνατος στίς 24 Ἰουνίου τοῦ 1798 σταμάτησε τό πολύπλευρο διαφωτιστικό του πρόγραμμα, ἡ ἀπήχηση ὅμως τοῦ ἔργου καί τῆς θυσίας του ὑπῆρξε, πραγματικά, τεράστια σ' ἕκταση καί σέ βάθος καί ἀνεξάντλητη σέ ἱστορική συνέχεια.

Συγγράμματα

1. Σχολεῖον τῶν ντελικάτων ἔραστῶν	1790
2. Φυσικῆς Ἀπάνθισμα	1790
3. Ὁ Νέος Ἀνάχαρσις	1797
4. Νέα Πολιτική Διοίκησης	1797

Κείμενα

1

Ὄντας φύσει φιλέλληνα, δέν εὐχαριστήθηνα μόνον ἀπλῶς νά θρηνησῶ τή κατάστασιν τοῦ Γένους μου, ἀλλά καί συνδρομήν νά ἐπιφέρω ἐπάσχισα, ὅσον τό ἐπ' ἐμοί, ἀπανθίζοντας ἀπό τε τῆς γερμανικῆς καί γαλλικῆς γλώσσας τᾶ

ούσιωδέστερα τῆς Φυσικῆς Ἱστορίας, τὰ ὁποῖα, διὰ τὸ γένουν πλέον εὐληπτα, συνένονται κατ' ἐρωταπόκρισιν διδασκάλου καὶ μαθητοῦ, ἕως εἰς ἓνα μέρος». «Ἡ αἰτία ὅπου μετεχειρίσθη ἀπλοῦν ὕφος, ἦτον διὰ τὸ μὴ προξενήσω μὲ τὴν γριφότητα τοῦ Ἑλληνισμοῦ (ἀρχαίας Ἑλληνικῆς, ἀρχαϊκῆς γλώσσας) εἰς τοὺς ἄλλους ἐκεῖνο ὅπου ὁ ἴδιος ἔπαθα σπουδάζοντας». «Ὅθεν, ἀφορῶντας ὁ σκοπός μου εἰς τὸ **νά ὠφελήσω τὸ Γένος μου.....** ἔπρεπε νὰ τὸ ἐκθέσω μὲ σαφήνεια, ὅσον τὸ δυνατόν, ὅπου νὰ τὸ καταλάβουν ὅλοι, καὶ νὰ ἀποκτήσουν μίαν παραμικρὰν ἰδέαν τῆς ἀκαταλήπτου Φυσικῆς».

2 «Ὁ λαός, ἀπόγονος τῶν Ἑλλήνων, ὅπου κατοικεῖ τὴν Ροῦμελην, τὴν Μικρὰν Ἀσίαν, τὰς Μεσογειοῦς νήσους ... καὶ ὅσοι **στενάζουν ὑπὸ τὴν** δυσφορωτάτην τυραννίαν τοῦ Ὄθωμανικοῦ **βδελυρωτάτου δεσποτισμοῦ...** ἀπεφάσισεν νὰ ἐκβοήσῃ μεγαλοφώνως, ἐνώπιον πάσης τῆς Οἰκουμένης **τὰ ἱερά καὶ ἄμωμα δίκαια**, ὅπου Θεόθεν τῷ ἐχαρίσθησαν διὰ τὴν ζήτησιν ἡσυχῆς ἐπάνω εἰς τὴν γῆν».

3 Ἄρθρον 2: «Αὐτὰ τὰ φυσικὰ δίκαια εἶναι: πρῶτον νὰ εἴμεθα ὅλοι ἴσοι, καὶ ὄχι ὁ ἓνας κατώτερος ἀπὸ τὸν ἄλλον· δεύτερον, νὰ εἴμεθα ἐλεύθεροι καὶ ὄχι ὁ ἓνας σκλάβος τοῦ ἄλλου· τρίτον, νὰ εἴμεθα σίγουροι εἰς τὴν ζωὴν μας, καὶ κανένας νὰ μὴ ἔμπορῃ νὰ μᾶς τὴν πάρη ἀδίκως καὶ κατὰ τὴν φαντασίαν· καὶ τέταρτον, τὰ κτήματα ὅπου ἔχομεν κανένας νὰ μὴ ἔμπορῇ νὰ μᾶς ἐγγίξῃ, ἀλλ' εἶναι δικά μας καὶ τῶν κληρονόμων μας.

Ἄρθρον 22. «Ὅλοι, χωρὶς ἐξαιρέσεων, ἔχουν χρέος νὰ ἡξεύρουν γράμματα. Ἡ πατρίς ἔχει (ὀφείλει) νὰ καταστήσῃ σχολεῖα εἰς ὅλα τὰ χωρία διὰ τὰ ἀρσενικά καὶ θηλυκὰ παιδιά. Ἐκ τῶν γραμμάτων γεννᾶται ἡ προκοπή, μὲ τὴν ὁποίαν λάμπουν τὰ ἐλεύθερα ἔθνη...»

Ἄρθρον 35. «Ὅταν ἡ Διοίκησις βιάζῃ, ἀθετῇ, καταφρονῇ τὰ δίκαια τοῦ λαοῦ, καὶ δὲν εἰσακούῃ τὰ παράπονά του, τὸ νὰ κάμῃ τότε ὁ λαός ἢ κάθε μέρος τοῦ λαοῦ ἐπανάστασιν, νὰ ἀρπάξῃ τὰ ἄρματα καὶ νὰ τιμωρήσῃ τοὺς τυράννους του, εἶναι τὸ πλέον ἱερὸν ἀπὸ ὅλα τὰ δίκαιά του καὶ τὸ πλέον ἀπαραίτητον ἀπὸ ὅλα τὰ χρέη του.

4 Ἄρθρον 1: «Ἡ Ἑλληνικὴ Δημοκρατία εἶναι μία, μ' ὅλον ὅπου συμπεριλαμβάνει εἰς τὸν κόλπον τῆς διάφορα γέννη καὶ Ἔρησκείας ... εἶναι ἀδιαίρετος, μ' ὅλον ὅπου ποταμοὶ καὶ πελάγη διαχωρίζουν τὲς ἐπαρχίας τῆς, αἱ ὁποῖαι ὅλοι εἶναι ἓνα συνεσφιγμένον ἀδιάλυτον σῶμα».

5 «Ὡς πότε, παλληκάρια, νὰ ζοῦμε στὰ στενά,
μονάχοι, σάν λιοντάρια, στὲς ράχες, στὰ βουνά;
σπηλιεὶς νὰ κατοικοῦμεν, νὰ βλέπωμεν κλαδιά,
νὰ φεύγωμ' ἀπ' τὸν κόσμον, γιὰ τὴν πικρὴ σκλαβιά;
νὰ χάνωμεν ἀδέρφια, Πατρίδα καὶ γονεῖς,
τούς φίλους, τὰ παιδιά μας κι' ὅλους τοὺς συγγενεῖς;
Καλλιὸ ν' αἰ μιὰς ὥρας ἐλεύθερη ζωὴ,
παρὰ σαράντα χρόνοι σκλαβιά καὶ φυλακῆ!
Τί σ' ὠφελεῖ ἂν ζήσης καὶ εἶσαι στὴ σκλαβιά;
Στοχάσου πὼς σέ ψένουν καθ' ὥραν στὴ φωτιά.
Βεζύρης, Δραγουμάνος, Ἀφέντης κι ἂν σταθῆς,
ὁ Τύραννος ἀδίκως σέ κάμει νὰ χαθῆς»

δουλεύεις ὄλ' ἡμέρα σέ ὅ,τι κι ἄν σοί πῆ,
κι αὐτός πασχίζει πάλιν τό αἷμα σου νά πιῆ.
'Ο Σουῦτζος κι ὁ Μουρούζης, Πετράκης, Σκαναβής,
Γκίκας καί Μαυρογένης, καθρέπτῃς εἰν' νά ἰδῆς.
'Ανδρεῖοι καπετάνοι, παπάδες, λαϊκοί,
σκοτώθηκαν, κι ἀγάδες, μέ ἄδικον σπαθί·
κι ἀμέτρητ' ἄλλοι τόσοι, καί Τοῦρκοι καί Ρωμιοί,
ζωήν καί πλοῦτον χάνουν, χωρίς καμμιά 'φορμή.

'Ελάτε μ' ἕναν ζῆλον σέ τοῦτον τόν καιρόν,
νά κάμωμεν τόν ὄρκον ἐπάνω στόν Σταυρόν·
συμβούλους προκομμένους, μέ πατριωτισμόν,
νά βάλωμεν, εἰς ὅλα νά δίδουν ὀρισμόν·
οἱ Νόμοι νᾶν' ὁ πῶτος καί ὁ μόνος ὁδηγός,
καί τῆς Πατρίδος ἕνας νά γένη ἀρχηγός·
γιατί κ' ἡ ἀναρχία ὁμοιάζει τήν σκλαβιά·
νά ζοῦμε σά θηρία, εἰν' πλιό σκληρή φωτιά.
Καί τότε, μέ τά χέρια ψηλά στόν οὐρανόν,
ἄς ποῦμε ἀπ' τήν καρδιά μας ἐτοῦτα στόν Θεόν».

6 Ἀδαμάντιος Κοραῆς (1748-1833)

Ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς στή σύντομη, σεμνή καί λιτή «αὐτοβιογραφία» του γράφει: «Ἐγεννήθην πρωτότοκος τήν 27ην Αὐγούστου τοῦ 1748 ἔτους εἰς τήν Σμύρνην ἀπό τόν Ἰωάννην Κοραῆν Χίον τήν πατρίδα, καί τήν Θωμαΐδα Ρωσίαν, Σμυρναίαν... ὁ πατήρ μου δέν ηὑτύχησε νά λάβῃ παιδείαν.. ἡ μήτηρ μου ἔλαβε ἐλευθεριωτέραν ἀνατροφήν, διότι εὑτύχησε νά ἔχῃ πατέρα Ἀδαμάντιον τόν Ρύσιον, τόν σοφώτατον ἐκείνου τοῦ καιροῦ εἰς τήν ἑλληνικήν φιλολογίαν ἄνδρα, ὅστις ἀπέθανεν ἕν ἔτος (1747) πρό τῆς γεννήσεώς μου... Ὁ Πατήρ μου, ἄν καί στερημένος παιδείας, ἦτο στολισμένος ἀπό τήν φύσιν μέ νοῦν ὀξύτατον καί ἄλλα τῆς φύσεως δωρήματα πολλά, ὥστε ἐκατάλαβεν, ὅτι **μόνη ἡ παιδεία τελειοποιεῖ τά δῶρα τῆς φύσεως**, καί ἐπυρώθη μέ τόν ἔρωτα τῆς παιδείας.. ἀκόλουθον ἦτο νά φροντίσῃ τήν παιδείαν τῶν τέκνων του.. ὁ θάνατος τοῦ πάππου μου τόν ἠνάγκασε νά μᾶς παραδώσῃ εἰς τό τότε πρό μικροῦ συσταθέν ἑλληνικόν σχολεῖον, τό ὁποῖον ἐσχολαρχεῖτο τότε ἀπό Μοναχόν τινα, Ἰθακήσιον τήν πατρίδα*.

Ὁ διδάσκαλος καί τό σχολεῖον, ὡμοίαζον ὅλους τούς ἄλλοῦ διδασκάλους καί τά σχολεῖα τῆς Ἑλλάδος, ἤγουν ἔδιδαν διδασκαλίαν πολλά πτωχόν, συνωδευομένην μέ ραβδισμόν πλουσιοπάροχον... Ὁ πατήρ μου

* Πρόκειται γιά τόν Ἱερόθεο Δενδρινό, πρῶτο διδάσκαλο τῆς Εὐαγγελικῆς Σχολῆς.

ἐπώλει μεταξωτά, ἐμπορευόμενος εἰς τό λεγόμενον Βεζεστένιον τῆς Σμύρνης.. ὅθεν ἐπεθύμει νά ἐκτεῖνῃ τό ἐμπόριόν του καί διά θαλάσσης εἰς τήν Ὀλλανδίαν, κατά μίμησιν τοῦ πενθεροῦ του καί πάππου μου· ἀλλ' ἐπεθύμει νά ἔχη ἐκεῖ ἄνθρωπον οἰκεῖον.. Ἐμβῆκα λοιπόν (1772) εἰς πλοῖον Δανικόν καί μετὰ 26 ἡμερῶν κατευδῶθην εἰς Λιβόρνον, καί μετ' ὀλίγας ἡμέρας, ἐκεῖθεν εἰς τό Ἄμστελόδαμον...»

Ἄ Κοραΐς τά χρόνια τῆς διαμονῆς του στήν Ὀλλανδία τά χρησιμοποιεῖ γιά τήν πνευματική του συγκρότηση. Ἐπειτα ἀπό ἐφτά χρόνια θά ξαναπάει στή Σμύρνη. Στά 1782 πηγαίνει στό Μομπελλιέ τῆς Γαλλίας, γιά νά σπουδάσει ἱατρική. Στά 1787 τόν βρίσκουμε στό Παρίσι, ὅπου θά παραμείνει ὡς τό θάνατό του, 6 Ἀπριλίου τοῦ 1833.

Ἐδῶ ζεῖ τήν Ἐπανάσταση, τή θαυμάζει, τήν κρίνει καί τήν ἀξιολογεῖ: «Τάς μέχρι τούτου ἀπορίας μου περί τῆς εἰς τήν πατρίδα ἐπιστροφῆς.. ἔλυσε πλέον ὀλότελα ἡ πολιτική μεταβολή τῆς Γαλλίας, καί ἀπεφάσισα ἀμεταθέτως νά μή συζήσω εἰς τό ἐξῆς μέ τυράννους...»

Βαθιά στοχαστικός, μέ πλούσιο προβληματισμό συγκροτεῖ τήν προσωπικότητά του μέσα ἀπό πολλές καί πλούσιες ἐμπειρίες.

Συνδέει ἀναπόσπαστα στή συνείδησή του τά κλασικά γράμματα καί τήν ἐλευθερία. Ὅταν λέει «Δράξασθε παιδείας», ξέρει καλά ὅτι συμβουλεύει τούς πατριῶτες του νά δράσουν ἕνα ὄπλο. «Ἄ Πάπα-τρέχας»¹ εἶναι ἕνα προσκλητήριο παιδείας γεμάτο ζωντάνια, λαϊκότητα καί χαριτολόγο διάθεση, γιά νά γίνει προσιτό στούς πολλούς.

Εἶναι τά χρόνια πού οἱ κλασικές σπουδές καί ἀκόμη περισσότερο ὁ νεοκλασικισμός ἐπιβάλλονται στή συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου.

Στά 1798 ἡ ἔκδοση τῆς «Πατρικῆς διδασκαλίας»² καί ἡ σύλληψη τοῦ Ρήγα τοῦ ἐμπνέουν ἕνα βίαιο φυλλάδιο, ὅπου προασπίζεται τίς φιλελεύθερες ἰδέες: εἶναι ἡ «Ἀδελφική διδασκαλία»³. Στά 1804 ἀρχίζει μεθοδικά τήν ἔκδοση τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων συγγραφέων. Μέσα σέ δεκαπέντε περίπου χρόνια, ὡς τόν Ἀγῶνα, θά ἐκδοθοῦν πάνω ἀπό 20 τόμοι ἀρχαίων κειμένων. Στά «προλεγόμενά» τους, πού ἔχουν τόν τίτλο «Αὐτοσχέδιοι στοχασμοί», παραθέτει τίς γλωσσικές καί ἐκπαιδευτικές του ἀπόψεις.

Στό γλωσσικό καί στίς πολιτικές καί κοινωνικές πεποιθήσεις του ἀκολουθεῖ «τῆ μέση ὁδὸ»⁴. Ἄ Κοραΐς, γράφει ὁ Δημαράς, «δέν εἶναι ἐπαναστάτης, καί ἡ σκέψη του δέν εἶναι ἐπαναστατική, εἶναι πρόμαχος τῆς ἐξέλιξης, τῆς προόδου, ἀνήκει πνευματικά στόν κύκλο τῶν ἰδεολόγων, μέ τόν ὁποῖον φαίνεται νά εἶχε καί ἄμεσες ἐπαφές»*.

«Λατρεύω, ἔγραφε, τήν ἐλευθερίαν, ἀλλά θά ἤθελα νά τήν βρισκω

* Κ.Θ. Δημαρά, Ἄδ. Κοραΐς, σ. 31. Βλέπε ἐπίσης εἰδικό κεφάλαιο γιά τόν Κοραῖ καί τό ἔργο του στοῦ G.P. Henderson, Ἄναβίωση τοῦ Ἑλληνικοῦ Στοχασμοῦ.

πάντοτε θρονιασμένη ανάμεσα στή δικαιοσύνη καί τόν ἀνθρωπισμό».
«Ἐλευθερία χωρίς δικαιοσύνη εἶναι καθαρά ληστεία». Καί γιά τή γλώσσα τά ἴδια: «Μήτε τύραννοι τῶν χυδαίων οὔτε δοῦλοι τῆς χυδαιότητος αὐτῶν». Ὁ Κοραῆς καί οἱ ὀπαδοί του πιστεύουν καί ὑποστηρίζουν ὅτι ἡ δυτική παιδεία θά βοηθήσει τόν Ἑλληνισμό, σ' αὐτή τή φάση τῆς ἱστορίας του, ν' ἀποκαταστήσει τήν ἐπαφή του μέ τό πνεῦμα τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητος, ὥστε νά οἰκειωθεί πάλι τόν ἀπέραντο χώρο τῆς καί νά ἐπανασυνδέσει τοὺς δεσμούς μέ τή μεγάλη Ἑλληνική παράδοση. Τό σύνθημα τῆς παιδείας πρέπει νά εἶναι ἡ «μετακένωσις»⁵.

Μετά τό θάνατό του ἐλάχιστοι ἀπ' τοὺς ὀπαδούς του ἤ καί ἀπ' τοὺς τρίτους πού εἶχαν θαμπωθεῖ ἀπ' τό φέγγος τοῦ ἔργου του, παρέμειναν στή δική του γραμμή, Κούμας, Φαρμακίδης. Ὡστόσο ὅλος ὁ Διαφωτισμός κλείνεται μέσα στή διδασκαλία τοῦ Κοραῆ.

Συγγράμματα

1. Ἐπιστολή πρὸς Ἀλέξανδρον Βασιλείου.
2. «Προκήρυξις νέας ἐκδόσεως Ἑλληνικῶν ποιητῶν καί Συγγραφέων, ἥτις γίνεται διὰ δαπάνης τῶν ἀδελφῶν ΖΩΣΙΜΑΔΩΝ, διὰ τοὺς σπουδάζοντας τήν Ἑλληνικὴν γλῶσσαν Ἑλλήνας».
3. «Ἀκολουθία τῶν αὐτοσχέδιων στοχασμῶν περὶ τῆς Ἑλληνικῆς παιδείας καί γλώσσας».
4. Παπατρέχας.
5. Αὐτοβιογραφία. Καί ἄλλα.

Κείμενα

1

Ὁ Παπατρέχας «μέ παραστατικό τρόπο» κρίνει πῶς φερόταν πρὶν μορφωθεῖ. «Οὔτε διάβολος ἤμην, πρὸ τῆς παιδείας, οὔτ' ἄγγελον μ' ἔκαμεν ἡ παιδεία. Ἄλλ' ὁ ἀπαιδευτος Παπᾶ Τρέχας, χωρίς νά ἦτο κακός, ἔπραττε κ' ἔλεγε πολλά κακά, διότι δέν ἤξευρεν ὁ ταλαίπωρος, οὔτε τί ἔπρασεν, οὔτε τί ἔλεγεν». «Ἡ ἀπαιδευσία πολλὴν ἐνδίδωσι ροπήν εἰς ἀδικίαν». **Ἡ παιδεία, τέκνον μου (τώρα τό καταλαμβάνω ὁ δυστυχής), ὅταν εἶναι μοιρασμένη ἀναλόγως εἰς ἔθνος ὁλόκληρον, γίνεται φραγμός καί τοίχος εἰς τὰς ἐπιχειρήσεις τῶν κακῶν ἀνθρώπων, καί ἂν δέν τῶν διορθώσῃ τὴν ψυχὴν, τοὺς ἀναγκάζει καί μὴ θέλοντας νά φαίνονται καλοί. Τίνας ἀδικοῦσι πλέον εὐκόλα οἱ ἄδικοι; τοὺς ἀπαιδεύτους, καί διὰ τοῦτο ἀδυνάτους νά γνωρίσωσιν ἢ νά ὑπερασπίσωσιν τὰ κτήματά των. Τίνας ἐκδύνουσι οἱ κλέπται; Τοὺς ἀνικάνους νά φυλάξωσι τὰ κτήματά των. Τίνας ἀπατῶσιν οἱ πλάνοι; Ὅσοις ἡ ἀπαιδευσία ἔκαμεν εὐκόλους νά πλανῶνται».**

2

Στό τέλος τοῦ 18ου καί στίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰῶνα, ὅταν ἡ Εὐρώπη συνταρασόταν ἀπὸ τίς ἐπαναστατικές ἰδέες τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης καί τοὺς Ναπολεόντειους πολέμους καί οἱ ἀπηχῆσεις τους ἀναστάτωναν μέ κρυφές ἐλπίδες καί

χαρά τούς σκλαβωμένους, πού περίμεναν μέ άνυπομονησία τό Ναπολέοντα, είδε τό φώς τής δημοσιότητας ένα λαθρόβιο άνώνυμο φυλλάδιο, **Πατρική Διδασκαλία**, μ' ένα άδιάντροπο κήρυγμα έθελοδουλείας, γεμάτο άπό γελοία καί μωρά έπιχειρήματα γιά τήν υπεράσπιση τής «Θεόθεν» δεσποτείας τών τυράννων, καθώς καί γιά τήν καταδική τών άρχών τής Δημοκρατικής Γαλλίας.

Τό κήρυγμα τής σκλαβιάς:

«Έδω όμως πάλιν, αγαπητοί Χριστιανοί, πρέπει νά ιδώμεν καί νά θαυμάσωμεν τήν άπειρον του Θεού προς ήμάς αγάπην... ό Πάνσοφος ήμών Κύριος, διά νά φυλάξη καί αύθις αλώβητον τήν αγίαν καί όρθόδοξον πίστιν ήμών... καί νά σώση τούς πάντας, ήγειρεν εκ του μηδενός τήν ισχυράν αύτήν βασιλείαν τών Όθωμανών αντί τής τών Ρωμαίων ήμών βασιλείας.. καί ύψωσε περισσότερον άπό κάθε άλλην, διά νά άποδείξη άναμφιβόλως, ότι θείω έγένετο βουλήματι, καί όχι μέ δύναμιν τών ανθρώπων, καί νά πιστοποιήση πάντας τούς πιστούς, ότι μέ αύτόν τόν τρόπον ευδόκησε νά οικονομήση, μέγα μυστήριον, τήν σωτηρίαν δηλαδή εις τούς εκλεκτούς του λαούς.. καί ταύτα μέν τά του Θεού κρίματα.. ό πρώτος άποστάτης ό Διάβολος.. έμεθοδεύθη εις τόν τρέχοντα αιώνα μίαν άλλην πονηρίαν καί άπάτην ξεχωριστήν, δηλαδή τό νυν θρυλούμενον σύστημα τής έλευθερίας...»

3

“Όταν τό παραπάνω γραπτό, πού εκθειάζει σάν ύψιστη άρετή καί ευτυχία τή σκλαβιά, έπεσε στά χέρια του Άδ. Κοραή, έγραψε καί τύπωσε άπάντηση στό φιλότουρκο συγγραφέα μέ τόν τίτλο «**Άδελφική διδασκαλία**». «Ό ψευδώνυμος συγγραφέας τής πατρικής διδασκαλίας, διά νά δικαιώση τούς φίλους του Όθωμανούς ζητεί νά μάς πείση ότι τήν ισχυράν καί ύψηλήν βασιλείαν αύτών, καθώς αύτός δέν αισχύνεται νά τήν ονομάζη μέ όλον τό ότι τήν σήμεραν αύτή είναι ή ταπεινότερα, άγκαλά ή πλέον άπάνθρωπος, καί άπ'αυτάς τάς έλαχίστας τής Ευρώπης τυραννίας, ότι λέγω, αύτήν τήν βασιλείαν τήν ήγειρεν οικονομικώς ή θεία πρόνοια διά νά στηρίξη τούς Γραικούς κλονουμένους, καί χωλαίνοντας ήδη εις τά της θρησκείας. Καί αύτήν τήν νομιζομένην τής θείας προνοίας οικονομίαν δέν έρυθριά νά ονομάζη μυστήριον... «Ψεύδεται προς τούτοις, όταν ονομάζη τήν έλευθερίαν «έπινόησιν του πονηρού διαβόλου» εναντίαν εις τήν θεϊαν γραφήν καί άποστολικήν διδασκαλίαν». Καί ό Κοραής τελειώνει μέ τούτα τά λόγια «Δέν είναι κανείς, νομιζώ, όστις, άφού μετά προσοχής έξετάσει όσα μέχρι του νυν είπε, δέν ήθελεν άδιστακτως πληροφορηθή, ως έγώ, ότι τής Πατρικής διδασκαλίας ό συγγραφέας είναι άσπονδός τις έχθρός τής θρησκείας καί του όνόματος τών Γραικών, φίλος πιστός τών Όθωμανών, του Πάπα, πάντων τών παρελθόντων, τών παρόντων καί μελλόντων τυράννων του ανθρώπινου γένους».

4

‘Εάν τό νά μακρύνεται τις άπό τήν κοινήν του λέγειν συνήθειαν τόσον, ώστε νά γίνεται άσαφής εις τήν διάνοιαν καί παράξενος εις τήν άκοήν, είναι τυραννικόν, τό νά χυδαίξη πάλιν τόσον, ώστε νά γίνεται άηδής εις έκείνους όσοι έλαβον άνατροφήν πάλιν τόσον, μέ φαίνεται δημαγωγικόν. “Όταν λέγω, ότι άπό τήν γλώσσαν μετέχει τό έθνος όλον μέ δημοκρατικήν ισότητα, δέν νωώ ότι πρέπει νά άφήσωμεν τήν μόρφωσιν καί δημιουργίαν αύτής εις τήν όχλοκρατικήν φαντασίαν τών χυδαίων».

5

«Διά τούτο ἐσπούδασα νά δειξω εἰς τό γένος τήν ἀνάγκην νά ἔχωμεν ἀληθινούς διδασκάλους τῆς σοφίας, καί ὄργανα ἀρκετά εἰς τήν παράδοσιν αὐτῆς. Διδασκαλοὶ ἀληθινοὶ πλέον νά λογιζόνται δέν εἶναι συγχωρημένον παρά τούς διδαχθέντας εἰς αὐτήν τήν φωτισμένην Εὐρώπην, ἢ τούς ὅσοι ἀκροάσθησαν τῶν ἀμέσως διδαχθέντων τά μαθήματα, ἢ κἀν ἀκολουθοῦν τās συμβουλὰς καί ὀδηγίας αὐτῶν.»

«Ἄς μέ συγχωρηθῆ νά ἐξηγήσω τί σημαίνει μετακένωσις...»

« Ἡ ἐξάπλωσις καί διάδοσις τῆς παιδείας εἰς τό γένος μας, φίλτατοι Χῖοι, δέν ὁμοιάζει τήν κατάστασιν τῆς δεκάτης πέμπτης ἑκατονταετηρίδος, ὁπότεν ἤρχισαν οἱ Εὐρωπαῖοι νά φωτίζωνται. Αὐτοὶ ἐχρειάσθησαν 350 χρόνους, διά νά καταστήσωσιν ὅπου ἔφθασαν τήν σήμερον. Διατί; διότι ἔλαβαν τās ἐπιστήμας ἀπό τό Ἑλληνικό γένος, ὅταν τό γένος ἦτο εἰς δυστυχίαν, καί ἀκολουθῶν τās ἔλαβον ἀτελεῖς. Ἦτο χρεῖα λοιπόν μακρῶν χρόνων καί πολλῶν κόπων νά τās τελειώσωσιν. Ἄλλὰ τήν σήμερον τῶν τελειωμένων τούτων ἐπιστημῶν ἡ μετάδοσις ὁμοιάζει ἀληθινόν μετακένωμα.»

«Διά τήν ἀγάπην τῆς πατρίδος, φίλοι συμπατριῶται, πιστεῦσατε ταύτην τήν ἀλήθειαν, ὅτι ἡ μετάδοσις τῶν ἐπιστημῶν εἰς τήν Ἑλλάδα, ἂν ἀκολουθήσετε τήν καλήν μέθοδον, εἶναι ἀληθινή **μετακένωσις** ἀπό τά κοφίνια τῶν ἀλλογενῶν εἰς τά κοφίνια τῶν Ἑλλήνων...»

Ἑλληνική Νομαρχία,

ἦτοι λόγος περὶ ἐλευθερίας συντεθείς τε καί τύποις ἐκδοθείς ἰδίως ἀναλώμασι πρὸς ὠφέλειαν τῶν Ἑλλήνων παρά **Ἀωνύμου Ἑλληνοῦ** ἐν Ἰταλίᾳ 1806.

Οἱ Ἕλληνες στίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰῶνα εἶναι πιά ὄριμοι γιά νά διεκδικήσουν τήν ἐλευθερία τους. Τίς ἐλπίδες τους καί τήν αὐτοπεποίθησή τους τίς ἐκφράζει ἕνα φιλελεύθερο κείμενο μέ τόν τίτλο «Ἑλληνική Νομαρχία» πού δημοσιεύθηκε ἀνώνυμα καί κυκλοφόρησε τό 1806, ὀχτώ χρόνια περίπου μετά τό θάνατο τοῦ Ρήγα καί τῶν συντρόφων του καί 15 χρόνια πρὶν ἀπ' τήν Ἑλληνική Ἐπανάσταση.

Γιά τό συγγραφέα τοῦ βιβλίου ἔχουν ὑποστηριχτεῖ πολλές γνώμες· εἶπαν πῶς μπορεῖ νά εἶναι ὁ Σπυρίδων Σπάχος ἀπ' τά Γιάννενα, ἢ ὁ Ἰωάννης Κωλέττης, ἢ ἡπειώτης κι αὐτός, ἢ ἕνας γιατρός ἀπ' τήν Κόρινθο, ὁ Γεώργιος Καλαράς. Ὅμως καμία ἀπ' τίς ὑποθέσεις αὐτές δέ φαίνεται πειστική. Τό βιβλίον πάντως εἶναι πολύ ἀξιόλογο καί ὁ συγγραφέας του φωτισμένος ἄνθρωπος καί πατριώτης. Αὐστηρή ἐνότητα καί συστηματική διάρθρωση τό ἔργο του δέν ἔχει· μιλεῖ γιά πολλά πράγματα καί μέ ἀρκετή ἀταξία. Εἶναι ὅμως γραμμένο μέ δύναμη καί μ' ἐνάργεια, καί ἡ μεγάλη ἀρετή του εἶναι ὁ ἀγνός ἰδεαλισμός, τό ἠθικό βάρος, ἢ βαθιά πίστη τοῦ ἀνθρώπου πού τό ἔγραψε· ἀνθρώπου μνημένου στό πνεῦμα τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Διαφωτισμοῦ, προικισμένου μέ μάτι καθαρό καί

οξύ, μέ εὐγένεια ψυχική καί γενναιότητα. Σκοπός του εἶναι νά κάνει στούς ὁμογενεῖς ἓνα μάθημα πολιτικῆς ἀγωγῆς.. εἶδωλό του ὁ Νόμος (Νομαρχία). Πολιτικό καθεστῶς πού ἀρμόζει στήν ἀνθρώπινη ἀξιοπρέπεια καί φέρνει τήν εὐτυχία στά ἄτομα καί στίς κοινωνίες: ἡ πολιτεία ὅπου ἄρχει ὁ νόμος, ἡ «Νομαρχία». Στηλιτεύει τό δεσποτισμό, τό καθεστῶς δηλαδή, ὅπου Νόμος γίνεται ἡ αὐθαίρετη βούληση ἑνός βίαιου ἄρχοντα· τοῦτο εἶναι καθεστῶς δουλείας, καί ἀπ' τή δουλεία πηγάζουν ὅλα τά δεινά τῆς ἀνθρωπότητας. Μόνη σωτηρία εἶναι νά ἐπιβάλλεται σέ ὅλους, ἄρχοντες καί ἀρχόμενοι, ὁ Νόμος· αὐτός μόνο ἐξασφαλίζει τήν ἐλευθερία, γιατί κατά βάθος Νόμος καί Ἐλευθερία συμπίπτουν» .

Ἄνωνυμος συγγραφέας ἀφιερώνει τό ἔργο του στό Ρήγα¹. Στή συνέχεια ἀπευθύνεται στόν ἀναγνώστη², ἐπικαλεῖται τά διδάγματα τῆς ἱστορίας³, κάνει μία θεώρηση τῶν ἐλευσινῶν συνθηκῶν τῆς ζωῆς τῶν ραγιάδων⁴, καί καλεῖ τούς Ἕλληνας νά ἐπιστρέψουν στήν Ἑλλάδα⁵. Ἀκόμη τούς συμβουλεύει νά μὴν περιμένουν ἀπ' τούς ξένους τή λευτεριά τους ἀλλά νά στηριχθοῦν στίς δικές τους δυνάμεις, γιατί τό ἔθνος «προχώρησε εἰς τά μαθήματα⁶ καί διαθέτει πολεμιστές ἦρωες⁷».

Ἄποσπάσματα

1

1. ΕΙΣ ΤΟΝ ΤΥΜΒΟΝ

τοῦ μεγάλου καί ἀειμνήστου Ἑλληνοῦ
ΡΗΓΑ

Τοῦ ὑπέρ τῆς σωτηρίας τῆς Ἑλλάδος ἐσφαγισθέντος χάριν εὐγνωμοσύνης ὁ συγγραφεύς τό πονημάτιον τόδε ὡς δῶρον ἀνατίθησι.

«... Δέξαι το λοιπόν μέ τό συνηθισμένον σου ἑλληνικόν ἰλαρόν καί καταδεκτικόν βλέμμα, καί δέξαι το πρός τούτοις ὡς ἀρραβῶνα ἐκδικήσεως τοῦ λαμπροῦ αἵματός σου κατά τῶν τυράννων τῆς Ἑλλάδος...»

2

Προειδοποίηση πρός τόν ἀναγνώστη:

«Ἦ Ἄναγνώστα!.. εἰς ἄλλο τι δέν χρησιμεύει ἡ παροῦσα μου ξεχωριστή ἐπιστολή εἰμὴ μόνον διὰ νά σε εἰδοποιήσω ὅτι, ἂν ἴσως ὁμοιάζης ἐκεῖνους ὅπου προφέρουσι τό δνομα τῆς Ἑλλάδος χωρὶς νά ἀνασθενάζωσι, νά μὴ χάσης τόν καιρό σου ματαίως εἰς τό νά ἀναγνώσης τό πονημάτιόν μου τοῦτο.

3

Ἡ ἱστορία ὦ Ἕλληνας εἰς ἡμᾶς εἶναι ὡς ἡ ὄρασις εἰς τούς ὀφθαλμούς.. Ἡ ἱστορία εἶναι ἓνας καθρέπτης ἀψευδῆς τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων, δι' αὐτῆς φωτίζεται

* Ε.Π. Παπανούτσου, Νεοελληνική Φιλοσοφία, τ. Α' σελίς 37-38.

ὁ ἀμαθῆς καὶ ὁ στοχαστικός δι' αὐτῆς προβλέπει σχεδὸν τὰ μέλλοντα.. "Ἄς λάβῃ ἐπὶ χεῖρας λοιπὸν ὁ δῦσπιστος τὸν ἀξιάγαστον Πλούταρχον καὶ Ξενοφῶντα τὸν ἡδύτατον διὰ τὰ μάθη πῶσα ὁ ἀνθρώπινος νοῦς ἠμπορεῖ νὰ πράξῃ εἰς ἐλευθέραν πολιτείαν καὶ νὰ ἰδῇ ἐν ταυτῷ ὅτι ὅσα φαίνονται ἀδύνατα εἰς τοὺς δούλους μόλις εἶναι δύσκολα εἰς τοὺς ἐλευθέρους καὶ μεγαλοψύχους ἄνδρας. Ἡ ἱστορία εἶναι ὁ πλέον σοφὸς δάσκαλος εἰς τοὺς ἀνθρώπους ὅπου ἀγαπῶσι νὰ μάθωσι τὴν ἀλήθειαν καὶ μάλιστα οἱ νῦν "Ἕλληνες ὅπου τοσαύτην ἔχουν χρείαν...».

4

«Πῶς οὖν ζῶσι; ἀδελφοί μου, φίλτατοί μου "Ἕλληνες, ἐσεῖς τὸ ἤξεύρετε, χωρὶς νὰ σᾶς τὸ εἰπῶ. Οἱ γεωργοί, ἡ σεβασμωτέρα κλάσις μιᾶς πολιτείας, ὁ σταθερώτερος στύλος τῆς πολιτικῆς εὐτυχίας, ζῆ χειρότερα ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ ζῶα...» «Ἄλλὰ τί νὰ εἶπω διὰ τοὺς πολίτας; Αἱ, αὐτοί, χωρὶς νὰ ἔχουν ὀλιγωτέρους κόπους καὶ μόχθους ἀπὸ τοὺς χωριάτες, ἔχουν τὰ βάσανα καὶ περισσότερα καὶ φοβερώτερα ἀπὸ αὐτοὺς. Οἱ τεχνίται δουλεύουν σχεδὸν 18 ὥρας τὸ ἡμερονύκτιον καὶ ποτὲ δὲν ἠμποροῦν νὰ ἀναπληρῶσιν τὰς ἀναγκαίας χρεῖας τῶν. Οἱ προεστοὶ μὲ τὰ ἄδικα δοσίματα ὅπου τοὺς ἐπιφορτώνωσιν τοὺς ἀρπάζουσιν ἀπὸ τὸ ἐν μέρος τὸν ὀλίγον καρπὸν τῶν ἰδρῶτων τῶν.. Πρόσθετες ἀκόμα τὰ ἀνυπόφορα κακὰ ὅπου καθημερινῶς δοκιμάζουσι ἀπὸ τοὺς ἀχρεῖους ἐπιστάτες τοῦ τυράννου...».

5

«... Ἄκουστε λοιπὸν, ὅσοι "Ἕλληνες εὐρίσκεσθε ἔξω ἀπὸ τὴν κοινὴν πατρίδα σας καὶ ἐσεῖς οἱ ἴδιοι εὐεργέται αὐτῆς, τὴν ἀλήθειαν γυμνήν». «"Ἕλληνες, ἐπιστρέψετε εὐθύς εἰς τὴν πατρίδα σας, μισεῦσθε παραχρῆμα διὰ τὴν πατρίδα σας. Ἴδου τὸ χρέος σας, ἰδοὺ τὸ ὅτι πρέπει νὰ κάμητε...»

«Ἴσως, τέλος πάντων, προσμένετε νὰ σᾶς δώσῃ τὴν ἐλευθερίαν κανένας ἀπὸ τοὺς ἀλλογενεῖς δυνάστας; ὦ Θεέ! "Ἔως πότε, ὦ "Ἕλληνες, νὰ πλανώμεθα τὸσον ἀστοχάστεις;... Ποῖος ἀγνοεῖ ὅτι ὁ κύριος στοχασμὸς τῶν ἀλλογενῶν δυνάστων εἶναι εἰς τὸ προσπαθῆσθαι νὰ κάμουν τὸ ἴδιόν τῶν ὄφελος μὲ τὴν ζημίαν τῶν ἄλλων; «Ἔσεῖς δέ, φίλοι μου καὶ σύγχρονοι νέοι.. ὅπου μὲ τόσοις κόπους καὶ ἀγρυπνίας διδάσκεσθε τὰς ἐπιστήμας εἰς τὰς ἀκαδημίας τῶν ἀλλογενῶν καὶ ὅπου ἐξ' ἀνάγκης ἐγνωρίσατε τί ἐστὶ πατρίς... νὰ ξαναδῶσθε εἰς τὸ ἐλληνικὸν ὄνομα τὸ παλαιὸν σέβας ὅπου εἶχεν καὶ ἔχασε».

6

Πρώτη λοιπὸν εἶναι ἡ προχώρησις τοῦ γένους μας εἰς τὰ μαθήματα. "ὦ, πόση διαφορὰ εὐρίσκεται εἰς τὴν Ἑλλάδα ἀπὸ δέκα χρόνους ἕως τὴν σήμερον.» «...ἐξαλείφθη εἰς τὰ περισσότερα μέρη ἡ δεισιδαιμονία τῶν γραμματικῶν καὶ οἱ νέοι ἤρχισαν νὰ μεταχειρίζωνται τὸν ἀξιοτιμωτέρον καιρὸν τῆς ζωῆς τῶν εἰς γνώσεις ὠφελίμους καὶ ὄχι νὰ τὸν ἐξοδεύουν εἰς τὸ νὰ ἐκστηθίζωσι λέξεις. Ἡ Λογικὴ καὶ ἡ Φυσικὴ ἄνοιξαν τοὺς ὀφθαλμούς τῶν περισσοτέρων.. Τὰ σχολεῖα δὲν εἶναι πλέον ἔρημα ὡς καὶ πρότερον ἀλλὰ τὸ καθ' ἑν περιέχει πενήντα καὶ ἑκατὸν μαθητάς, οἵτινες, ἀφοῦ ἀνάγνωσαν τὸν ἡδύτατο Ξενοφῶντα, τὸν νουνεχὴ Πλούταρχον καὶ τοὺς λοιποὺς ἱστορικοὺς φιλοσόφους τῶν προγόνων μας, ἐγνωρίσαν τὸν βόρβρονον τῆς τυραννίας καὶ κλαίουσι πικρῶς διὰ τὴν δυστυχίαν τῆς πατρίδος μας.. Ἐν ἐνὶ λόγῳ διὰ νὰ λάβῃ τὸ πᾶν τὸ ποθοῦμενον τέλος, ἄλλο δὲν τοὺς λείπει εἰμὴ ἡ Ἐλευθερία...».

7

«... "ὦ "Ἕλληνες, μάθετέ το διὰ παντός,, τὰ ἄρματα τῆς Δικαιοσύνης εἶναι ἀνίκητα καὶ οἱ Ὀθωμανοὶ θέλουν φύγει ἀπ' ἔμπροσθεν τῶν ἀρματωμένων

Ἑλλήνων». «... Μὴν ἀλημονήσητε πρὸς τούτοις, παρακαλῶ τὸ παντοτινὸν παράδειγμα τῶν θαυμαστῶν Μανιατῶν. Ἴδετε ὅπου οἱ Ὁθωμανοὶ ποτέ δὲν ἠμπόρεσαν νὰ τοὺς καταδαμάσουν, οὔτε κἀν νὰ πλησιάσωσι τολμοῦσι πλέον εἰς τὰ σύνορά των. Ἐνθυμηθῆτε, τέλος πάντων, ὅτι ἡ ἀρχὴ τῆς νίκης εἶναι ἡ ἀνθίστασις καὶ οἱ Ἕλληνες δὲν εἶναι οὔτε ἄγριοι οὔτε οὐτιδανῆς ψυχῆς καθὼς οἱ ἐχθροὶ των Ὁθωμανοί...»

8 Κωνσταντῖνος Κούμας 1777-1836

Εἶναι ἀδύνατον νὰ ὑποταχθῇ λαὸς χωρὶς νὰ θέλῃ. Ὅστις ἐμπορεῖ ν' ἀποθάνῃ δὲν ἐμπορεῖ νὰ βιασθῇ.

Κ.Μ. Κούμας.

Ὁ Θεόκλητος Φαρμακίδης* καὶ ὁ Κωνσταντῖνος Κοκκινάκης ἀκολούθησαν τίς γλωσσικὲς ἰδέες τοῦ Κοραῆ. Ἐκεῖνος ὅμως πού «ἐσεβάσθη ὅσο κανεῖς τοῦ ἀνδρός τούτου τὰς γνώμας, σύμφωνα μὲ τὴ γραπτὴ του μαρτυρία, εἶναι ὁ Κούμας**.

Γεννήθηκε στὴ Λάρισα στὰ 1777. Πρῶτος δάσκαλός του ἦταν ὁ Ἰωάννης Πέζαρος. Ἡ ζωὴ του μοιράστηκε ἀνάμεσα στὴ διδασκαλία, στὴ συγγραφὴ καὶ στὴν ἐκδόση βιβλίων. Δίδαξε στὰ σχολεῖα τῆς Θεσσαλίας, (Τσαριτσάνη, Ἀμειπλάκια), στὴ Σμύρνη καὶ στὴν Κωνσταντινούπολη. Ἡ φιλοσοφία τοῦ Κάντ (*Kant*) καὶ γενικὰ ἡ Γερμανικὴ φιλοσοφία ἄσκησε ἐπίδραση στὴ διαμόρφωση τοῦ φιλοσοφικοῦ του στοχασμοῦ, καὶ σ' ὄλο γενικὰ τὸ ἔργο του. Μεγάλῃ δραστηριότητα ἀνέπτυξε τὸν καιρὸ πού δίδασκε στὸ «Φιλολογικὸ Γυμνάσιο» Σμύρνης. Σύμφωνα μὲ τὸ παράδειγμα τῶν σχολείων τῆς Εὐρώπης, ἐφοδίασε τὴ σχολὴ μὲ τίς ἀπαιτούμενες συσκευές.

Στὴ Σμύρνη ὀργάνωσε τὰ πρῶτα χημικὰ καὶ φυσικὰ πειράματα πού παρακολουθοῦσαν πολλοὶ κάτοικοι¹. Ὅμως τὰ μηχανικὰ, χημικὰ καὶ φυσικὰ ὄργανα καὶ ἡ συλλογὴ τῶν ἐπιστημονικῶν βιβλίων μὲ τὰ ὅποια ὁ Κούμας ἐξόπλισε τὴ Σχολὴ καὶ κυρίως ἡ διδασκαλία τῶν μαθηματικῶν, τῆς φυσικῆς καὶ τῆς χημείας, πού ἀντικατέστησαν τὸ Ὁχτώηχι, τὸ Ψαλτήρι καὶ τὰ Μηναῖα, προκάλεσαν τὴν ἀντίδραση τῶν συντηρητικῶν δασκάλων τῆς παλιᾶς σχολῆς (Εὐαγγελικῆς Σχολῆς).

Ὁ Κοραῆς ἀπ' τὸ Παρίσι γράφει συνέχεια στὸ φίλο του Ἀλέξανδρο Βασιλείου, ἔμπορο καὶ λόγιό, νὰ συμπαρασταθεῖ στὸν Κούμα². Σύμφωνα

* Τὰ ὀνόματα τοῦ Φαρμακίδη καὶ τοῦ Κοκκινάκη συνδέονται μὲ τὸ λαμπρὸ φιλολογικὸ περιοδικὸ Λόγιος Ἑρμῆς, πού ἐβγαίνει στὴ Βιέννη ἀπ' τὸ 1811-1821.

** Κ. Κούμας, «Ἱστορία τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων», σ. 587.

μέ την προτροπή του Κοραή ότι «πρέπει της φωτισμένης Εύρώπης τὰ μαθήματα νά παραδίδονται εις ὅλα τὰ μέρη τῆς Ἑλλάδος ἀπαρράλκτως, ὡς εις τὰ εὐνομούμενα κράτη τῆς Εὐρώπης», προσπαθεῖ νά δώσει στούς μαθητές γενικές ἀρχές ὄλων τῶν ἐπιστημῶν. Παράλληλα μέ τό διδασκαλικό του ἔργο ἀναπτύσσει καί ἔντονη συγγραφική δραστηριότητα. Ἐκδίδει ἔργα πρωτότυπα, ἀλλά κάνει καί μεταφράσεις. Τό 1808 μεταφράζει τή Χημεία³ τοῦ Ἀδήτου (ΑΔΕΤ)*.

Στό 8τομο ἔργο του «Σειρά στοιχειώδης τῶν μαθηματικῶν καί φυσικῶν πραγματειῶν...», βλέπουμε τόν ἐπιστήμονα, τόν πρωτοπόρο πνευματικό ἄνθρωπο μέ τή βαθιά γνώση τῶν προβλημάτων τῆς χώρας του, ἀλλά καί τῆς ἐποχῆς του γενικότερα.

Στόν τομέα τῆς γλώσσας ὁ Κούμας παρέμεινε πιστός τῆς ὀμιλουμένης⁴, ἀντίπαλος τῆς ἀρχαίζουσας καί τῶν ὀπαδῶν της, πού θά τούς πολεμήσει στό πρόσωπο τοῦ Νεόφυτου Δούκα** μέ συνέπεια καί ἐπιστημονικά ἐπιχειρήματα. Ὁ Κούμας ἀνήκει στήν προοδευτική παράταξη πού ἤθελε οὐσιαστική καί πρὸς τίς θετικές ἐπιστήμες στραμμένη τήν παιδεία τῶν νέων.

Στό μεγαλόπνοο σέ σύλληψη σύγγραμμά του «Ἱστορία τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων», Βιέννη 1830-1832, ἀφηγεῖται τήν ἀναβίωση τῆς παιδείας στήν Τουρκοκρατούμενη Ἑλλάδα ὡς τίς μέρες μας.

Συγγράμματα

1. «Χημείας ἐπιτομή» (μετάφραση).
2. «Σειρά στοιχειώδης τῶν μαθηματικῶν καί φυσικῶν ἐκ διαφόρων συγγραφέων συλλεχθεῖσα, Βιέννη 1807.
3. «Χημεία τοῦ Ἀδήτου», 1808, τ. 2.
4. «Ἱστορία τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων», Βιέννη 1830-32.

* Χημείας ἐπιτομή, συγγραφεῖσα μέν γαλλιστί, διά προσταγῆς τῆς διοικήσεως, εἰς χρῆσιν τῶν Λυκείων τῆς Γαλλίας, ὑπό Πέτρου Αὐγουστοῦ Ἀδήτου (Γάλλου), μεταφρασθεῖσα δέ, καί μετά τινων προσθηκῶν ἐκδοθεῖσα, ὑπό Κ.Μ. Κούμα, Λαρισαίου, ἐν Βιέννῃ τῆς Αὐστρίας 1808, τ. 2.

** Ἡπειρώτης λόγιος ἀπ' τὰ Ἄνω Σουδενά τῆς Ἡπείρου. Γεννήθηκε στά 1760 ἢ λίγο μετά τό 1760. Σπούδασε στά Γιάννενα καί στό Μέτσοβο. Στό Βουκουρέστι συμπλήρωσε τή σπουδῆ του κοντά στόν περίφημο λόγιο Λάμπρο Φωτιάδη. Πέθανε στά 1845. Εἶναι ὁ συνεπέστερος ἐκπρόσωπος τῶν ἀρχαϊστῶν τοῦ καιροῦ του, ἀντίπαλος καί ἐπικριτής τῶν γλωσσικῶν καί ἐκπαιδευτικῶν ἀντιλήψεων τοῦ Κοραή καί τῶν ὀπαδῶν του. Ἔχει ἐκδώσει, παραφράσει καί σχολιάσει πάρα πολλά ἀρχαῖα κείμενα. Βλέπε καί G.P. Henderson, Ἀναβίωση τοῦ Ἑλληνικοῦ Στοιχειοῦ κεφάλαιο 17, γιά τόν Κούμα καί τό Δούκα.

Κείμενα

- 1 «... Τήν διδασκαλίαν τῆς Φυσικῆς συνοδεύουν πολλά πειράματα διά τῶν ἀξιολογωτέρων τῆς Φυσικῆς καί Μαθηματικῆς ὀργάνων. Παρεκτός δέ τῶν μαθητῶν, ἠδυνόμενοι καί ἄλλοι τῆς Σμύρνης κάτοικοι νά βλέπωσι τοιαῦτα περίεργα πράγματα, ὡσάκις γίνεται ἀξιόλογόν τι πείραμα συντρέχουσι τόσοι, ὄσους δέν χωρεῖ ἡ μεγάλη τοῦ Γυμνασίου στοά».
- 2 «... Θάρρυνε τόν Κούμαν καί ἐνίσχυσε τον νά ὑποφέρῃ πάσης λογῆς ἐνάντια καί νά μή μετακινηθῇ ἀπό τόν τόπον».
- 3 Σεῖς δέ, φιλόμουσοι Γραικοί, ὅσοι εἴσθε μὲν ἐρασταί τῶν ἐπιστημῶν, διατρίβετε δέ εἰς τόπους, ὅπου ὁ καιρός δέν τό συγχωρεῖ νά εὐρίσκωνται διδάσκαλοι καί σχολεῖα τῶν ἐπιστημῶν, μήν ἀπελπίζεσθε, ὅτι ἐμπορεῖτε νά μάθετε ὀρθοδοξαστικῶς τήν θεωρίαν κἀν τῆς Χημείας, χωρὶς τῆς ὁποίας τήν σήμερον εἶναι ἀτελής πᾶσα γνῶσις τῆς Φυσικῆς ἐπιστήμης. Ἐμπορεῖτε δέ νά ἔχετε εἰς τοῦτο ὁδηγούς τούς ἐπιστήμονας ἰατρούς, τῶν ὁποίων ὁ ἀριθμός πληθύνεται ἡμέραν ἐξ ἡμέρας.. Οὗτοι εἶναι Γραικοί καί φιλόσοφοι Γραικοί.. τῶν ὁποίων εὐχὴ εἶναι τῆς Ἑλλάδος ὁ **φωτισμός**, καί ὡς τοιοῦτοι δέν παραιτοῦνται νά μεταδώσωσιν εἰς τούς ὁμογενεῖς των λογίους ὅ,τι δύνανται, ἀφ' ὅσα ἐδιδάχθησαν εἰς τῆς Εὐρώπης τὰς Ἐκαδημίας». * Ἐχοντες δέ εἰς χεῖρας ταύτην τοῦ **Ἀδῆτου**, τήν βίβλον, μέ τήν βοήθειαν ἐκείνην, καί τήν ἰδικήν σας κρίσιν, θέλετε γενῆ ἱκανοί ν' ἀποδίδετε... τούς λόγους πολλῶν φαινομένων, νά ἐξεύρετε τὰ συστατικά τῶν σωμάτων μέρη...»
(βλ. Κ. Δημαρᾶ, ὁ Κοραΐς καί ἡ ἐποχὴ του, σ. 45).
- 4 Ἡ Κάθε ἐπιστήμη γιά νά γίνει κτῆμα σ' ὄσους «ἐπιθυμοῦσι φιλομαθεῖς» εἶναι ἀνάγκη νά γράφεται «εἰς γλῶσσαν τήν ὁποίαν λαλεῖ καί καταλαμβάνει τό ἔθνος ὅλον», ἐπειδὴ «ἔθνος δέν ἐμπορεῖ νά ὀνομασθῆ, ὅταν δέν ἔχη γλῶσσαν καταλαμβανομένην ἀπ' ὅλα τοῦ ἔθνους τὰ πρόσωπα».

* Ἀνώτερα Σχολεῖα

Περιεχόμενα:

Πρόλογος	Χρῆματα...Χρῆματα	5
Πρῶτο Μέρος: 'Ο Εὐρωπαϊκός Διαφωτισμός		
—	Εισαγωγικά καὶ ὀρισμός	11
—	Κύρια γνωρίσματα τοῦ Διαφωτισμοῦ	13
—	'Η πρόοδος τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν καὶ ἡ ἐπίδρασή τους στόν τρόπο σκέψης τῶν Διαφωτιστῶν	14
—	Οἱ ιδέες τοῦ Λόκ καὶ τοῦ Μοντεσκιέ γιὰ τὴν πολιτικὴ ζωὴ	15
—	Ὑπεράσπιση τῆς ἀνεξιθρησκίας	16
—	Τὸ αἶτημα γιὰ ἐλευθερία	17
—	Οἱ Ἐγκυκλοπαιδιστές καὶ ἡ διάδοση τῶν ιδεῶν τοῦ Διαφωτι- σμοῦ	18
—	Κοινωνικὲς ἀλλαγές πού προώθησε ὁ Διαφωτισμός	19
—	'Η οἰκονομικὴ σκέψη κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Διαφωτισμοῦ. Οἱ φυσιοκράτες	20
—	'Επίλογος	22
Κείμενα		
1.	Ντεκάρτ, Κανόνες μεθοδικῆς σκέψης	23
2.	Νεύτονα, Κανόνες διαλογισμοῦ στὴ Φιλοσοφία	23
3.	Λόκ, Οἱ δύο πηγές τῶν ιδεῶν μας	24
4.	Μοντεσκιέ, Τὸ πνεῦμα τῶν Νόμων (ἀποσπάσματα ἀπὸ τὰ δύο πρῶτα κεφάλαια)	25
5.	Βολταίρου, Ἀνεξιθρησκία	26
6.	Ρουσσό, Τὸ Κοινωνικὸ Συμβόλαιο (ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ πρῶτο κεφάλαιο)	27
7.	Ντιντερό, Πολιτικὴ Αὐθεντία (Λήμμα ἀπὸ τὴν Ἐγκυκλοπαι- δεῖα, ἀποσπάσματα)	27
Πρόλογος		
Δεύτερο Μέρος: Νεοελληνικός Διαφωτισμός		31
1.	Ἱστορικὴ ἀναδρομὴ	33

2. Φάσεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού	<i>Χρῆματα... Χρῆματα...</i>	35
α. Προδρομική περίοδος	<i>Χρῆματα... Χρῆματα... Χρῆματα... Χρῆματα...</i>	35
β. Ἡ μεγάλη ὥρα τοῦ Διαφωτισμοῦ	<i>Χρῆματα... Χρῆματα... Χρῆματα...</i>	39
γ. Ἀνακαινιστική πνοή	<i>Χρῆματα... Χρῆματα... Χρῆματα... Χρῆματα...</i>	42
3. Οἱ κύριοι φορεῖς τοῦ Νοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ καί τὰ ἔργα τους		45
α. Εὐγένιος Βούλγαρης	<i>Χρῆματα... Χρῆματα... Χρῆματα...</i>	45
β. Ἰώσηπος Μοισιόδακας	<i>Χρῆματα... Χρῆματα... Χρῆματα...</i>	46
γ. Δημήτριος Καταρτζής	<i>Χρῆματα... Χρῆματα... Χρῆματα...</i>	49
δ. Νεωτερικὴ Γεωγραφία (Δ. Φιλιππίδης - Γρ. Κωνσταντάς)	<i>Χρῆματα... Χρῆματα... Χρῆματα... Χρῆματα... Χρῆματα...</i>	50
ε. Ρήγας Βελεστινῆς	<i>Χρῆματα... Χρῆματα... Χρῆματα...</i>	52
στ. Ἀδαμάντιος Κοραῆς	<i>Χρῆματα... Χρῆματα... Χρῆματα...</i>	56
ζ. Ἑλληνικὴ Νομαρχία	<i>Χρῆματα... Χρῆματα... Χρῆματα...</i>	60
η'. Κωνσταντῖνος Κούμας	<i>Χρῆματα... Χρῆματα... Χρῆματα...</i>	63

ΕΚΔΟΣΗ Α ΝΕΩΤΕΡΗ - ΑΝΤΙΣΤΡΟΦΗ - ΕΚΔΟΣΗ Α ΝΕΩΤΕΡΗ

ΕΚΤΥΠΩΣΗ: ΝΕΑ ΠΕΙΡΑΙΑΚΗ ΛΙΘΟΓΡΑΦΙΑ Ε.Π.Ε.

140 2
7
980

5029104

5029104

5029104

5029104

024000027938

ΕΚΔΟΣΗ Α' 1979 (X) — ΑΝΤΙΤ. 70.000 — ΣΥΜΒΑΣΗ 3295-79

ΕΚΤΥΠΩΣΗ: ΝΕΑ ΠΕΙΡΑΪΚΗ ΛΙΘΟΓΡΑΦΙΑ Ε.Π.Ε.

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

